

Д-р ВОЛОДИМИР БЕЗУШКО

МИКОЛА ГОГОЛЬ

ЛІТЕРАТУРНА СТУДІЯ

КУЛЬТУРА Й ОСВІТА

Вінніпег, 1956

ПОМІЧЕНІ НЕДОГЛЯДИ ТА ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ

Надруковано:	Стор.	Рядок	Треба:
.	14	9 згори	. —
Ми вже згадували	27	6 знизу	Відмічено, що
фолкльор	41	5 згори	фолкльор
Ніжинців	43	10 згори	ніжинців
Брюловим	44	4 знизу	Брюловом
вносило	48	12 згори	вносило б
проголюддя	59	15 знизу	простолоуддя
“Воскресеніє”	62	2 знизу	“Воскресення”
Петербурзі	64	19 згори	Петербургу
“ ”	70	6, 13, 14 знизу	“ ”
“ ”	76	7 знизу	“ ”
“ ”	80	13 знизу	“ ”
він	70	1 згори	—
ставляючи	88	5 згори	ставлячи
українцям	91	16 знизу	Українцям
москвинів	91	13 знизу	Москвинів
—	92	1 знизу	1953 р.
200	93	4 згори	400
by him	95	7 згори	by him Gogol
mos	97	18 згори	most
Russian	99	22 згори	Russia
firts	99	22 згори	first
trath	99	25 згори	truth
bying	100	22 згори	buying
Gagal	101	7 згори	Gogol
thier	101	14 знизу	their

Д-р ВОЛОДИМИР БЕЗУШКО

МИКОЛА ГОГОЛЬ

ЛІТЕРАТУРНА СТУДІЯ

КУЛЬТУРА И ОСВІТА

Вінніпег, 1956

Printed in Canada

Printed by
The New Pathway, 184 Alexander Avenue, Winnipeg, Manitoba, Canada

М. В. Гоголь

Гравюра Ф. Йордана з портрета Ф. Моллера 1841

МИКОЛА ГОГОЛЬ

Місце Гоголя не тільки в історії української культури, але також в українській літературі.

Д-р Вол. Безушко.

Д-р Володимир Безушко народився в Зах. Україні; студіював в університетах у Львові, Празі, Граці, Відні і Кракові англійську й українську мови, слов'янську філологію і педагогіку. Осягнув ступінь доктора філософії з англійської мови й слов'янської філології в Граці і Кракові (1925, 1927) і з педагогіки (Мюнхен 1946). Був управителем українського учительського семінара. Габілітувався з педагогіки на УВУ. Ужив новітніх мов в Синсинеті, Огайо. Живе у Філадельфії, Пенсилвенія.

Студії: "Віліям Шекспір — республіканець" (НТШ, Львів 1934); "Джан Дюї, філософ і педагог" (ще не видано); "Богдан Лепкий" (Філадельфія, 1952) та більше як сто п'ятдесят праць у мовах українській і англійській.

ВСТУП

У 1952 році культурний світ відзначив столітні роковини смерти Миколи Гоголя. Статті про Гоголя появились в різних мовах, також і в українській. Деякі статті по-українськи були різким дисонансом. Ми завдали собі труду, щоб простудіювати твори Гоголя і деяку критичну літературу в мовах: російській, англійській, українській, німецькій, і щоб на цій підставі дати нарис життя і творчости Миколи Гоголя.

Що Микола Гоголь не може правити за зразок політичного становища, це для нас ясне; він і не мав постійного напрямку в політиці; він не політик. Однак ми прийшли до переконання, що він заслуговує на те, щоб йому віддали справедливість. Ми не оборонці Гоголя, він їх не потребує. Нехай його боронять його твори і діла.

Пам'ятаймо про те, що Гоголь належить до світової літератури і чи хочемо чи ні, то ним зайнятися повинні. Про Гоголя висловився Іван Тургенєв, що його твори знає майже в цілості напам'ять¹⁾. Оця виняткова вартість творів Гоголя, як також його високовартісні твори з українського життя, повинні заставити його земляків присвятити йому більше уваги, собі на користь, а Гоголеві на славу.

Як уродженець України, Гоголь всебічно зв'язаний з її природою, з психікою народу та з його звичаями. Пристав до суспільности, до якої не належав духовою структою, і це стало причиною його особистої трагедії, а також велетенської літературної втрати. Бажав говорити суспільності правду, яка не була до того пригото-

¹⁾ Гоголь в воспоминаннях современников, под ред. С. Машинского, Госуд. Изд. Худож. Литературы, ст. 532, Москва, 1952.

вана і яка мала відмінні життєві напрямні. Став пророком, щоб, як звичайно, понести наслідки пророчого чину. Треба жалувати, що він не був спроможний віддати всі свої сили для добра рідного краю.

I

БАТЬКИ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

Перший біограф Гоголя Пантелеймон Куліш присвятив йому дуже багато уваги. Він виводив рід Гоголів від полковника Остапа (Андрія) Гоголя²⁾, близького співробітника гетьмана Петра Дорошенка, з другої половини XVII століття. Предком Гоголя мав ще бути Яків Лизогуб, генеральний обозний із часів Петра Великого. Цю теорію захитала мати Гоголя Марія Іванівна, якої автобіографічна записка появилася у "Рускім Архиві"³⁾. Вона вивела рід Гоголів від Івана Яковлевича Гоголя, що кинув Західню Україну 1695 р. і був назначений адміністратором української церкви в Лубнях. Справи предків Гоголя у Соведах не дискутують, бо цією справою не цікавляться. Досі не довелося нам стрінути належної відповіді на це питання.

Певне, що батько Миколи, Василь Опанасович Гоголь-Яновський (1777-1825), був сином полкового писаря, що йому надано дворянську грамоту року 1792⁴⁾ і додано по предку прізвище Яновський. Батько Миколи вчився в Полтаві: латини, граматики, арифметики, географії, мітології, поезії, архітектури і рисунку. Говорив і писав латинською мовою. Відбув військову службу, осягнувши восьмий щабель, себто колежського асесора. Пізніше, коли одружився з Марією Іванівною Косяровською, віддався господарці в Янівщині (пізнішій Василівці).

Марія Іванівна (1791-1868) була дочкою надворного совітника Петра Косяровського, губернського пошт-

²⁾ Николай М. (П. Куліш), Опыт биографии Гоголя, С. Петербург, 1854.

³⁾ Русский Архив, кн. I, Москва, 1902.

⁴⁾ Гоголь в воспоминаниях современников, ст. 593, Москва, 1952.

майстера в Харкові. Косяровський в наслідок утрати ока відійшов на пенсію і жив як дрібний поміщик. Відмітити треба, що в роді матері був передше український письменник Василь Танський, автор інтермедій. Мати Гоголя виховувалася довший час у свосі тітки, багачки Трощинської.⁵⁾ Вчилася з букваря, в якому подавано відомості з арифметики, географії та моральних наук. Навчилась читати, але писати ще ні. Окремо відтак училась писати. В той час і багатіям не легко було вивчити дітей. В Харкові, де жив батько, вчилась німецької, французької мови і танців. Здобути більшу освіту допоміг їй родич, колишній генерал-майор Андрій А. Трощинський особистими порадами. Мати Гоголя була релігійна, вразлива, але також забобонна. Вміла бути твердою і мабуть тому незавжди належно оцінювала справу. Заміж вийшла в 14 році життя. Була красунею і красу задержала довгі літа. Гоголі мали дванадцятьеро дітей.

Церков, що її вибудовано до трьох літ по шлюбі, стояла на узгір'ї в Янівщині. З нею сусідували мешкальні будинки, за ними був сад, за садом став, заложений Василем, а за ставом степ. Старі дерева і могили були свідками давнини: боїв із Татарами і Поляками. Пізніший письменник Микола залюбки ходив у степ.

Василь О. Гоголь був на свій час видатною індивідуальністю. Року 1816 був навіть повітовим маршалом, то значить очолював панівну верству, дворянство. Була це талановита і при цьому дуже роботяца людина. Критик В. В. Калаш зовсім безпідставно пустив у світ нісенітницю, що син зобразив батька в постаті Манілова, цього фразесовича і нездару з "Мертвих Душ".

У Василя Гоголя було маєтку 1,091 десятин і 400 душ. Він сам плянував господарку і приділював роботу, сам зіставляв приходи і розходи в господарстві. В нього шукали поради і сусіди. За діловитість цинив його високо родич, магнат Дмитро Трощинський з Кибинець, якого маєток складався з 70,000 десятин і 6,000 душ. Через ру-

⁵⁾ Русский Архив, кн. 1, Москва, 1902.

ки Гоголя переходили всякі договори в маєтку Д. Трощинського⁶⁾, розрахунки і бюджет маєтковий. Він подавав проєкти на улiщення господарки.

А. А. Назаревський у цитованій статті твердить, що “не було суттєвої різниці щодо врожаю і обмолоту збіжжя між велетенським маєтком Кочубеїв у Диканці і далеко меншим маєтком Гоголів” (ст. 336).

Гоголеві бракувало рук до праці, але господарка провадилась у нього інтенсивно. Середній маєток Гоголя був на поземі великого через засновання горальні, плекання добірної худоби і влаштування власних ярмарків чотири рази до року, а саме на празник, весною, влітку і восени. Ми знаємо ще, що Василь Гоголь був автором, актором і директором театру в маєтку Д. Трощинського. Його комедія, одна з трьох, “Простак”, написана по-українськи, дійшла до нас, — а було їх більше, ось як “Собака-вівця” і ще деякі. Крім цього, він писав ще сантиментальні вірші по-російськи і українськи. Коли він знаходив час на все це, не легко відповісти. В кожному випадку в господарці небагато вмiла й могла йому допомогти його дружина, не маючи відповідного знання і обтяжена дітьми.

Мабуть ще за життя Василя Гоголя магнат Трощинський задовжився в нього на 40 тис. рублів. Про цей довг згадує А. М. Черніцкая в статті “Отношение Гоголя к матери”⁷⁾. Такий довг стверджував зять Биков і добре знайомий Гоголів, лікар Трофимовський із Сорочинець.

Треба нам сказати кілька слів про Дмитра Трощинського. Про його маєток ми вже згадували. Свою чиновницьку кар’єру він започаткував за цариці Катерини II. До року 1806 він був міністром уділів і директором пошт; в році 1814 був міністром справедливості. Повернувся до Кибинець, щоб дожити віку. Там і помер р. 1829. Він мав

⁶⁾ А. А. Назаревский, Из архива Головни в творі “Н. В. Гоголь, материалы и исследования”, под ред. В. В. Гиппиуса, Акад. Наук СССР, Москва, 1936.

⁷⁾ Исторический Вестник, т. 36, С. Петербург, 1889.

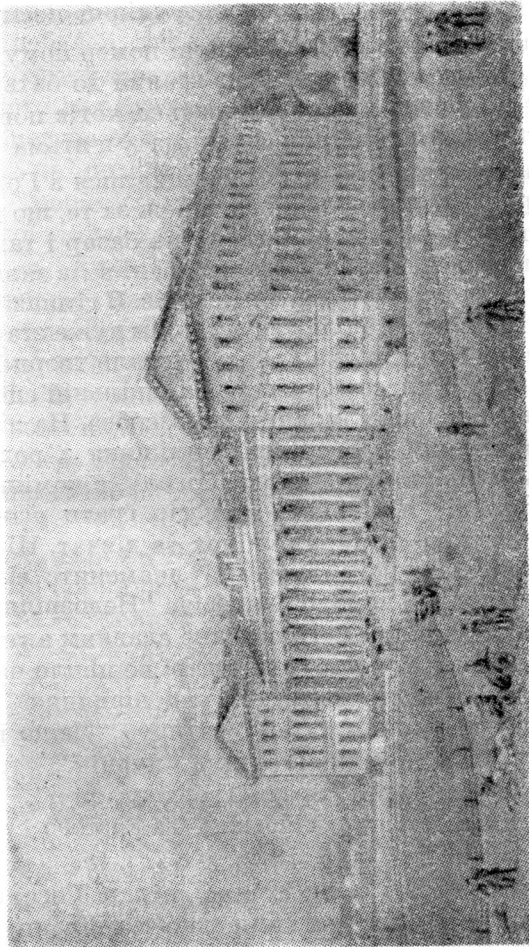
симпатії українські⁸), інакше тяжко було б вияснити багато речей із життя Миколи Гоголя. Стихія українська захопила молодого Миколу Гоголя тому, що він у ній жив. Дмитро Трощинський удержував український театр, в якому виступали і вищі достойники, ніж Василь Гоголь, ось як Г. А. Родзянко і В. В. Капніст. На цій то сцені перші кроки ставив Микола Гоголь і виніс із неї любов до театру на ціле життя. До Кибінець, де часто гостювали Гоголі, приїздили гості з обох столиць і життєву суєту бачив Микола в ранніх літах життя. Тут, мабуть, були початки безмежної амбіції Миколи Гоголя: бути чимось великим, чи досягнути щось велике.

МОЛОДІ ЛІТА ГОГОЛЯ

Микола Гоголь народився 20 березня (ст. ст.) 1809 р. в Сорочинцях. Мати зо страху перед втратою нової дитини поїхала до Сорочинець, де могла знайти допомогу в лікаря Трофимовського. Рішили назвати його Миколою на честь чудотворного Миколая Диканського. Хлопець був талановитий. П'ятилітнім читав свої вірші полтавцеві В. Капністові, авторові комедії "Обнова", свого часу ціненого російського твору. Микола удостоївся похвали з тим, що коли натрапить на доброго християнського виховника, то з нього щось доброго вийде. Мабуть, у році 1816 писав А. Трощинський із Києва, що лікар ствердив у молодого хлопця скрофульозу.

Спочатку вчився Микола дома разом із своїм братом Іваном. Восени 1814 року віддано їх обох до полтавської повітової школи. Наступного року помер Іван і Миколу вневдовзі забрали додому. Року 1820 основано Гімназію вищих наук ім. князя Безбородька в Ніжині. Туди післав Василь Гоголь свого сина, року 1821. Наступного року Микола перейшов на державний кошт у прохарчуванні й науці. Стипендію дістав завдяки прохекції Дмитра Трощинського. Треба було платити тися-

⁸) Українські симпатії признає також В. Чапленко в своїм творі "Українізми в мові М. Гоголя", ст. 9, Аугсбург, 1948.

Нижинська гімназія, де вчився М. В. Гоголь

чу рублів у рік. Поміщики гроша не мали, бо саме тоді була доба переходу до промислу і торгівлі, що найбільше відбилось на землевласниках. Вся виховна система гімназії була спрямована на те, щоб виховати людей гірних цареві і державі, осягаючи сліпий послух.

З великою шкодою для Миколи помер йому батько року 1825. Як дуже був син прив'язаний до батька вказує те, що на вістку про смерть батька хотів поповнити самогубство. Мати залишилась вдома з п'ятьма дітьми.

Часом товариші в гімназії насміхалися з Гоголя за його хуторянське походження, а також за те, що він любив ходити на передмістя Магерку на базар і там вести довгі розмови з селянами. Гоголь зарані вмів завважити смішну рису в начальства або в колегів. В гімназії зорганізували учні власну бібліотеку, а їхнім дуже старанним бібліотекарем був Микола Гоголь. Читали твори Пушкіна, Грібєєдова, Рилєєва і інших. На шкільній сцені ставили п'єси Фонвізіна, Княжніна та Озерова. На ці вистави радо приїздили дооколишні поміщики з родинами. Любимцем публіки був Микола Гоголь, в комічних ролях. Він володів мімікою, і мав дар грати різні ролі. Найкраще грав ролі старих, жінок та дівчат. Ще довго в житті згадували його товариші знаменито відіграну ролю Простакової в комедії Фонвізіна "Недозрілий". Неодин був тої думки, що Гоголь стане славним актором*). Та не так сталося, хоч набуте в театрі не пішло намарне. Вже в гімназії Гоголь написав ряд ліричних віршів, поему "Росія під ярмом татар", сатиру "Децо про Ніжин" або "Закон не пишеться для дурнів", трагедію "Розбійники" і повість "Брати-Твердославичі". Все це напевно в більшості по-російськи. Та з того ніщо не дійшло до нас.

Гімназія як на ті часи, стояла високо. Гоголь учився російської мови, латини, німецького, французького, історії, географії, математики, релігії, політичних наук

*) Слушно писала в своїх спомінах про Гоголя бувша дама царського двору О. О. Смірнова, що Гоголь "мав дар бути великим актором". (Див. "Гоголь в воспоминаниях современников", стор. 467).

і рисунків (Гоголь пробував свого таланту в театральних декораціях). Не любив він мов і математики. Ми тої думки, що слухність була по стороні П. Куліша, який твердив, що Гоголь багато навчився в школі. Він підвищував своє знання лектурою, на яку тільки з великим трудом добував гроші з дому. Коли завважити, що дев'ятилітнім хлопцем виїхав до Полтави, що батько помер на його 16 році життя, то спитатися, де Гоголь набув освіти, виступаючи в Петербургу вже зрілою людиною. Очевидно що поза освітою, яку набув у своїм оточенні (родина Трощинських), найбільше знання виніс Гоголь з названої гімназії.

В гімназії були різні вчителі, але найбільш улюбленим учителем Гоголя був Микола Григорович Білоусів, що вчив політичних наук. Вартісними вчителями були ще математик К. В. Шапалінський, учитель французької мови І. Я. Ляндражін і учитель німецької мови Ф. І. Зінгер. Всі вони подібні в їхніх політичних поглядах. Відомо, що 14 грудня 1825 розгромлено повстання середніх поміщиків, декабристів у Петербургу. Майже рівночасно спалахнув бунт у Чернігівському полку. Всі ці події знаходили відгомін і в Ніжині. В Україні були таємні товариства, що сприяли реформам, яких домагалися декабристи. Зв'язок деяких професорів з новим рухом був певний.

Це відбивалося і на науці, напр. учителю Білоусові доведено, що він був за рівність усіх людей і говорив, що коли цар нездатний володіти, то його треба усунути, а далі, що право треба оперти на розумі. Гімназію розв'язано вже по виїзді Гоголя і замінено на фізико-математичний ліцей. Гоголь, молода людина, був симпатіями по стороні Білоусова і людей, що вимагали реформ. —

Коли ми при молодих літах Гоголя, то треба згадати про його стрічу з О. П. Стороженком*) у маєтку на Полтавщині, р. 1827. Оба вони були студентами (Стороженко на кілька років старший). Гоголь звернув на себе

*) Український письменник, автор "Марка Проклятого" й інш.

увагу товариства як сміхун. Вони вийшли, щоб побачити сусідній ліс. Гоголь показався добрим знавцем села, коли проходили селом. Врешті були в лісі. Доріжка у віддалі кінчилась, замкнена галуззям дерев. Що ви представили б на цьому тлі, — спитав Гоголь. Стороженко відповів: німфу. А я: гнома або запорожця в червоному жупані, — сказав Гоголь. Ось куди йшли його зацікавлення. (“Гоголь в воспом. совр.”, ст. 58, Москва 1952). Романтик Гоголь був переконаний, що держава найбільше потребує справедливості. Він писав до свого діда П. П. Косяровського, що в гімназії присвятив багато уваги науці права. Він бажав би по цій лінії працювати далше в житті “для добра людства”. В грудні 1828 р. він виїхав із слугою Якимом і товаришем Олександром Данилевським до Петербурга. Ще до виїзду з Ніжина замовив фрак у Петербургу. Молодий Гоголь був блондин, менший як середнього росту і мав дещо задовгий ніс. Був це чепурун*).

Зустріч з дійсністю була дуже важка. Гоголь знехтував рекомендаційне письмо Дмитра Троцинського до міністра освіти і не ходив туди, але відтак переконався, що без підтримки не так легко дістатись кудинебудь.

В червні 1829 р. Гоголь видав поему “Ганц Кюхельгартен” під ім’ям В. Алова. Багато надій зв’язував із появою цього твору, але і тут зазнав великого розчарування. Критика прийняла твір дуже неприхильно. Гоголь зо слугою кинувся по книгарнях і відобрав ще не продані примірники, щоб їх спалити. На цей молодечий твір небагато звертали уваги, а навіть не друковано його в збірних виданнях. На нашу думку неслухно. Поема була висловом молодечих мрій Гоголя та виразом конфлікту між ідеалом і дійсністю. Твір із німецького середовища. Сюжет поеми простий. Молодий Ганц залюбився в дочці пастора Люїзі. Молодята якнайкраще дібрані. Однак герой тужить за світом, бажає побачити

***) С. Т. Аксаков писав, що це Венеціанов найбільш вірно змалював Гоголя в портреті з року 1834. Другий портрет, що згідно зі словами Ф. І. Йордана, гравера досконало віддав у своїй вірності Гоголя, це портрет Ф. Моллера з р. 1841.

його, передусім впитися красою Греції, хоч і на її руїнах. Поїздка в Грецію розчарувала його в людях і в ідеалі краси. Збідований вертається додому.

Тут одружується з Люїзою, вже по смерті пастора. Виведені постаті виразні; маю на думці Люїзу, Ганца і пастора. Тактовний пастор тішився признанням своїх парафіян. Люїза вражала красою. Ганц вертається з далеких країн домів із переконанням, що у власному середовищі треба шукати щастя, а не деінде. В рисах Ганца Гоголь дав щось із себе самого, коли наприклад писав "земных губительных страстей он не носил в груди своей (картина друга)*". В осьмій картині є слова, що мали відношення до Гоголя, що майже все життя мандрував. Ось ці слова в перекладі Олега Зуєвського:

Пощо ввижається мені ви,
Розкішні сторони землі?
І день і ніч, як пtiчі співи,
Ваш поклик чую віддалі;
І день і ніч край вас думками,
Я зачарований лиш вами. ст. 327

Ганц, як і Гоголь, захоплений мистецтвом, різьбою:

Творці величних див кохані,
Різець ваш, пензель я узрю,
І ваші твори полум'яні
Всю душу виповнять мою;
Шуми ж мій океан широкий!
Неси мій човен одинокий! ст. 328

Ідею вольности підкреслює автор у зверненні до Греції:

Земля клясичних і незмірно-гарних творив,
І славних діл і вольности земля!
До вас, Атени, вчувши полум'яний порив,
Душею повертаюсь я! ст. 316

*) Н. В. Гоголь, Собрание художественных произведений (в пяти томах), том I, Изд. Академии Наук СССР, Москва 1951.

Ганц як і Гоголь ішли до слави:

Немов зорею крізь туман
Його до себе слава звала,
Та згубний чад її оман,
Гірке питво її фіяла. ст. 345

Ганц, як і Гоголь, сповнений бажанням добра для всіх:

Його в шумливий світ зваблюють;
Ти мисль бадьора завжди з ним,
Його поймаюча бажанням
Добра і блага запальним. ст. 346

Заведений у своїх надіях Ганц, так описує людей:

Як труни душі їх німі,
Чуття, мов у тварин, останні;
Користь і почесі самі
У них є цінені і знані. ст. 344

В творі згадані письменники, що ними захоплювалась молодь, як Платон, Шілер, Петрарка, Тік, Аристоксант, і Гете. Цей останній як опікунський дух Німеччини.

Поема дозріла в особливій середовищі, де виплекано велике поняття про Німеччину і її культуру. В Московщині це разило. Мабуть, бажана була поема з власного життя. Поема містить риси Гоголя, знаменні для його цілого життя. Хоч герой завівся у своїм ідеалі краси, Микола Гоголь залишився її рабом на ціле життя.

А. Стендер-Петерсен запевняє, що твір написаний під впливом Фоса "Люїза". Вплив на поему міг мати також ідилічний твір Гете "Герман і Доротея".

Треба ще згадати, що Гоголь по невдачі з поемою, огірчений виїхав в серпні цього самого року до Любеки в Німеччині. По півтора місяця вернувся до Петербургу. Подорож людини з дуже обмеженими матеріяльними засобами нічого помітного не принесли. Може відтоді залишилося те, що Гоголь хоч і пізніше бував у Німеччині в різних живцях, відносився до Німців із нехиттю,

як педантів, матеріялістів і не студював німецької літератури. Ще в початковій стадії творчости Гоголя, мабуть, слідний вплив німецької літератури в його оповіданнях.

Майже в рік по приїзді з дому Гоголь дістав місце чиновника чотирнадцятої ранги в міністерстві внутрішніх справ. Праця для нього була дуже скучна; полягала на переписуванні різних актів і т. п.

Треба згадати про Гоголеві заходи дістатись до театру. Про це оповідає Н. П. Мундт⁹⁾, секретар петербургських театрів. Року 1829 відбувся іспит у театрі, причому Гоголь читав кілька уривків драматичних творів. Читання було в'яле, боязке, без афектації, якої вимагали знавці цього часу. Гоголь зовсім не покликався на свої лаври в гімназійнім театрі. Оцінка була негативна, що Гоголь сам відчув; він навіть не приходив по відповідь.

Ми вже згадали, що Гоголь став чиновником. По трьох місяцях змінив департамент. В лютому 1831 зрезигнував із чиновничої служби взагалі.

В межичасі Гоголь писав і першим його прозовим твором, видрукованим в "Отечественных Записках" за березень 1830 р., було оповідання "Басаврюк" або "Ніч під Івана Купала". З минулого України видрукував уривки з повісти "Гетьман" і "Страшний Кабан". Оголосив декілька статей. Гоголь писав до матері, щоб давала йому докладні описи звичаїв України, збирала для нього фолклорний матеріял, як пісні, оповідання, перекази, легенди тощо, а також одіж, головним чином із часів Гетьманщини. Він писав матері, що в цих справах натрапляє на велике зацікавлення і що на них можна навіть заробити гроші. Мати, мабуть, посилала йому потрібний матеріял. Син просив, щоб надіслала батькові п'єси, які можна виставити на сцені. Справді тоді було зацікавлення українським фолклором у російській столиці. Зацікавлення підготували Наріжний, також Пуш-

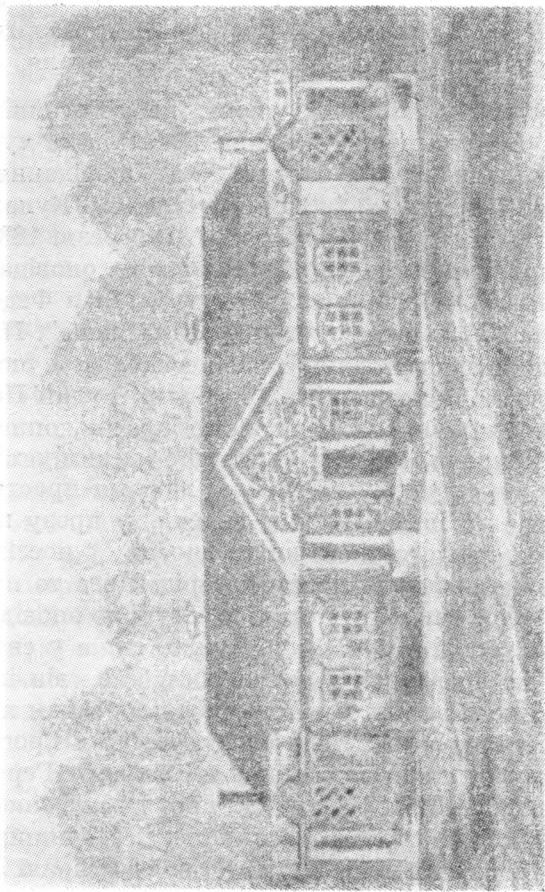
⁹⁾ "Гоголь в воспоминаниях современников", ст. 65-69, Москва, 1952.

кін “Полтавою”, Рилєєв “Войнаровським” і цілий ряд інших письменників. Україна цікавила як екзотика. Про політику в користь України не було мови. Микола Гоголь випередив Шевченка, даючи поетичний образ України. Петербургська дійсність спричинила тугу за Україною і підказала йому зобразити героїчну Україну. Від поетичного зображування, взагалі від українських справ, Гоголь що раз більше віддалювався.

Дехто питає, як жив Гоголь у Петербургу. Скажемо, що головно в початках бідував. Він навіть не мав відповідної зимової одежі. Його пізніше оповідання “Плащ” було, мабуть, виразом його власного почуття. Від’їжджаючи з дому, щоб уникнути будь-яких сумнівів, він зрікся мастку в користь родини, але мати дуже скупо випроварила сина в світ, і її допомога була зовсім невиспачаюча. Генерал-майор Троцинський, що жив тоді в Петербургу, писав до матері, що він не є в змозі давати допомогу синові на довший час. До цієї теми ми ще повернемося, а тим часом розкажемо про новий життєвий шлях Гоголя, про його знайомства та літературну діяльність.

Гоголь познайомився р. 1830 з Плетньовом, професором літератури в Петербургському університеті, що був рівночасно інспектором патріотичного інституту. В цьому інституті Гоголь дістав місце учителя історії*) р. 1831. Цей сам Плетньов дав Гоголеві добре платні лекції, а що більше познайомив його з Пушкіном на прийнятті в себе дома, в травні 1831 р. Пушкін відіграв визначну ролу в житті Гоголя. Гоголь був одушевлений його творчістю і дуже уважно прислухувався до його голосу в кожній справі. Гоголь сам признав, що це Пушкін піддав йому тему і до “Ревізора” і до “Мертвих душ”. Очевидно, що саме подання тем ще не рішає про вартість твору. Пушкін бачився часто з Гоголем, бував у нього дома і був для нього міродатним у літературних справах. Він звернув увагу Гоголя на Сервантеса,

*) За навчання в інституті Гоголь дістав від цариці брильянтовий перстень.

**Василівка. Дім, що в ньому жив Гоголь
Рисунок М. В. Гоголя**

Мольєра і Волтера Скота. Коли Гоголь будучи за границею р. 1837 почув про смерть Пушкіна, був глибоко діткнений і висловився, що через смерть цієї людини він втратив усяку вищу життєву радість.

Ми завважимо, що особистий вплив таких визначних письменників як Олександр Пушкін, Василь Жуковський і Петро Плетньов на молодого 21 чи 22 літнього юнака до деякої міри позбавив Україну Гоголя.

І так входимо в найбільшу творчу добу Гоголя. Восени 1831 р. вийшла перша частина “Вечорів на хуторі близько Диканьки”. В цій частині такі оповідання як “Сорочинський ярмарок”, “Ніч під Івана Купала”, “Пропавша грамота”, і “Майська ніч”. В березні 1832 р. появилася друга частина “Вечорів” і в ній оповідання “Ніч перед Різдом”, “Страшна Помста”, “Іван Федорович Шпонька і його тітка” і “Зачароване місце”. Плетньов порадив Гоголеві послужитись псевдонімом, що він і зробив, уживаючи псевдоніму “Пасічник Рудий Панько”. “Вечори” захоплювали свіжістю красок, описами української природи, веселістю, покищо м’яким усміхом ще далеким від сарказму та сатири, людьми простими, молодими, але цікавими. Гоголь вносив у прозу щось такого нового, свіжого, як Пушкін вносив у поезію. В творах Гоголя заговорив простий нарід. Його то право на власний голос боронить Гоголь у вступі до оповідань. Він знає, що говоритимуть, щоб мужик сидів у своєму загумінку і не показував звідтіля носа. Та він іншої думки, тому що знає, що мужик навіть має з чим показатися в світ. Гоголь знайшов багато поезії в простого народу, в його піснях, оповіданнях та звичаях. Герої — це люди молоді, що люблять життя і борються з закостенілістю в поглядах на життя у старших. Як в інших романтичних творах взагалі, так і в Гоголя змішані фантастичні елементи казки з дійсністю та народні вірування з дійсністю. Знаменне ставлення народу до нечистої сили, до чорта, відьом, чаклунів і т. д. Нечиста сила прибирає в оповіданнях реальні риси. Народ не боїться нечистої сили, в боротьбі з нею часто виграє. В цьо-

му унагляднюється віра народу в перемогу добра, віра Гоголя в народ і його силу.

Знаменне перше оповідання з народнього життя, а саме “Сорочинський ярмарок”, яке можна назвати одружінням з перешкодами. Парубок таки добивається любові дівчини, в яку залюбився на перший погляд. Тут і чорт являється у виді червоної свитки та свинячого рила, і мачуха відограє, як звичайно в українських народніх оповіданнях, не найшляхетнішу роль. Вона занадто спікується дочкою, оберігаючи її перед парубками, але сама вдержує зв'язки з парубочою “аристократією”. Циган відограє роль посередника. Гоголь поміщує в оповіданні цитату з творів свого батька, цитати, як заспіви, з творів Івана Котляревського і Петра Гулака-Артемовського; цитує також народні пісні. Взагалі оповідання наскрізь українське, за винятком мови. Воно, коли б написане українською мовою, продовжувало б традицію української літератури і започаткувало б нову епоху.

Знаменне, що автор перекликається в цьому веселому оповіданні з своїми колегами. Бесілля кінчиться і вкоротці стане тільки спогадом. Письменник пише так: “Отак і радість, чарівна і зрадлива гостя, відлітає від нас, і марно самотній звук гадає про радість сказати. У своїм відгомоні вже чує він сум і самотину, і моторошно прислухується до нього. Отак і веселі друзі буйної і вільної юности, поодинці, чи цей чи той, губляться по світі і покидають після всього, самотнього, колишнього брата свого. Сумно покидькові! І важко і журно тоді на серці, і нічим порадити йому.”*) Бачимо, що і тут напочатку в Гоголя радість із смутком обнялась. Цей погляд висловлює Гоголь і в найближчому оповіданні в “Майській Ночі” або “Утоплений”: “Парубки й дівчата... виливали свої веселощі на голос, що повсякчас іде впарі зо смутком”. Фантастичний елемент поєднаний із дійсністю. Тут маємо ще різкий вислів про жіночу цікавість, а також славний опис української ночі, як у по-

*) Микола Гоголь, “Страшна Помста”, ст. 49, Вінніпег 1952.

передньому оповіданні знаменитий опис українського літнього дня.

Друга частина “Вечорів” виявляє нові сторінки душі. Романтичні складники є поруч роздумування над трагічною стороною життя. В “Страшній Помсті” тещь-чаклун убиває зятя і дочку, з якою бажав одружитись. Він сам поносить страшну кару: його скидають у глибоку прірву в Карпатах. Він не матиме ніколи спочинку по смерті, тому що його кості гризтимуть безупинно мерці. Оповідання заторкує боротьбу українського народу з Поляками. Сам чаклун був на услугах Польщі. Осадула Данило Бурульбаш є представником спротиву проти польського панування. Козаки постійно мусіли бути готові до боротьби з ворогом. Це й висловлено вже в колисковій пісні:

“Люлі, люлі, люлі,
Люлі, синку, люлі!
Рости ж, синку, в забаву!
Козачеству на славу
Воріженькам в розправу!”

Під кінець автор переповідає зміст думи про двох братів Івана і Петра, що її співає бандурист, ілюструючи кару над чаклуном.

Тому що особливо картини з української природи у Гоголя відзначаються надзвичайною красою, ми наводимо опис Дніпра зі “Страшної Помсти”:

“Красен Дніпро під ясну погоду, коли вільно та рівно несе крізь ліси і гори повнії води свої. Не сколихнеться; ні прогрімить. Дивишся й не знаєш, стала чи плине його величава ширина, і ввижається, наче весь вилитий він із кришталю, і наче голубий блискучий шлях, без міри в ширину, без краю в далину, лине і в’ється по зеленому світу. Любо тоді і гарячому сонцю поглянути з високости і скупати проміння в холодних кришталевих водах, і надбережним лісам ясно змалюватись у воді. Зеленокудрі! Вони тиснуться разом із польовими квітами до води і нахилившись милуються в ній і не намилуються, і не відірвуться від ясної своєї подоби, і всміхаються до неї, і вітають її, гойдаючи гілками. На середі-

ну ж Дніпра вони бояться глянути: ніхто, крім сонця та голубого неба, не загляне туди. Та не кожна й птиця долетить до середини Дніпра. Пишний! Рівної йому нема ріки на світі. Красен Дніпро і теплої літньої ночі, коли все засипає, — і людина, і звір, і птиця, а Бог один велично оглядає небо й землю й велично стрясає ризу. Із ризи сіються зорі. Зорі світять і горять над світом і всі разом одбиваються в Дніпрі. Всіх полонив їх Дніпро в темнім лоні своїм.

Ні одна не втече від нього: може загасне на небі. Чорний ліс, обсіпаний сонним гайворонням, і споконвіку розламані гори, звисаючи, змагаються зкрити його хоч би довгою тінню своєю. Марно! Нічого нема у світі, щоб могло укрити Дніпро. Синій, синій, плине він рівним потоком і серед ночі, як серед дня, мріє в таку дальину, скільки сягнути може людське око. Мліючи і пригортаючись ближче до берегів від холоду нічного, він засвічується срібним прослідом; прослід зближує як клинок дамаської шаблі, а він, синій, ізнов заснув. Красен і тоді Дніпро і рівної йому нема ріки на світі. Коли ж посунуть по небі горами сині хмари, чорний ліс хитається з корінням, дуби тріщать, і блискавка, зламавшись у хмарі, враз освітить увесь ліс — гнівен тоді Дніпро! Бодяні могили гримлять, об гори вдарючись, і з блиском і зойком відбігають назад, і плачуть, і голосять у дальині. Так побивається стара козацька мати, виражаючи сина свого до війська. Свавільний та дужий, їде він на воронім коні, у боки взявшись і заламавши шалку, а вона, ридаючи, біжить за ним, хапається за стремена, ловить удила, і ламає над ним руки, і вмивається гарячими сльозами.

Моторошно чорніють серед бойовища хвиль обгорілі пні й каміння на виступині берега. І б'ється, здіймаючись угору і падаючи вниз, хочачи пристати човен. Хто ж то з козаків наважився їздити човном у таку годину, коли розсердився старий Дніпро? Десь то не знає він, що той людей як мух глитає.¹¹⁾

¹¹⁾ Микола Гоголь "Страшна Помста" ст. 126-128, Вінніпег 1952.

Із інших оповідань відзначимо передусім “Іван Петрович Шпонька і його тітка”, тому що Гоголь ним започаткував новий літературний напрям, а саме реалізм. Герой оповідання попередник тих персонажів, що їх Гоголь зобразив відтак у “Мертвих душах”.

Пушкін з захопленням відізвався про “Вечори” в одному з листів, а відтак у короткій рецензії. Йому подобалася простота в доборі тем і їх виведення без афектації і надутости, як це було до Гоголя. Він відзначив гумор, який у літературі затратився з Фонвізіном. Вісаріон Белінський, визначний критик, відзначив веселість і гумор; доглянув в оповіданнях веселку красок і чудову музику. Для нього українські оповідання Гоголя: “Це поезія молодости, свіжа, запашна, розкішна, одурююча, як поцілуй любови”. Гоголь вдарив у тони, що нагадали “Сон літньої ночі” Шекспіра. Чомусь росіянин Набоков, автор книжки про Гоголя в англійській мові, писав, що краще було б, коли б Гоголь не писав був цих оповідань. П. Т. Щипунов, в творі “Микола Гоголь”, Москва, 1949 висловився, що українські оповідання Гоголя завжди займатимуть видатне місце в російській літературі.

Знаменне було становище Палтелеймона Куліша до українських оповідань. Це той самий Куліш, що навіть деякий час замешкав у Василівці, по смерті Миколи Гоголя, вибудувавши в маєтку Гоголів особну хату для себе. Виїжджаючи з Василівки, продав хату. Згадуємо про це, щоб показати, яке велике було зацікавлення у Куліша особою і творчістю Миколи Гоголя. Початково писав Куліш, що українські оповідання щодо своєї тональності правдиві, що вони справді відзеркалюють українське життя. Пізніше у своїх статтях на цю тему вказував на помилки Гоголя, на його необізнаність з українськими звичаями, з українським життям. Ми не кажемо, що Гоголь не робив помилок. Сьогодні, з перспективи століття, тяжко навіть зрозуміти, коли він навіть вивчив те, що проявив у своїх творах, тому що вже з дев'ятого року був поза домом під впливом російської школи,

отже хто йому дав те в фолклорі, що він передав нам. А скільки неточностей можна б знайти у Шекспірових творах? Ці твори задержали вартість задля вірності зображених людей і ради високої поезії. Не інакше треба ставитись і до українських оповідань Гоголя, що, до речі, викликав зацікавлення Україною у світі своїми оповіданнями, а що більше цими самими оповіданнями будив у своїх земляків національно-українську свідомість. В цьому випадку, хоч дуже талановитий і заслужений для української літератури Пантелеймон Куліш (але часом нетактовний), викликав непотрібне замішання, даючи притоку іншим от як Дмитрові Мірському в його історії російської літератури в англійській мові, вказати, що українські оповідання Гоголя невірні, що вони є його власним вимислом. Воно не без того, що Гоголь запозичив для них деякий матеріял із українських інтерлюдій, з українських традиційних зображень, як постаті хороброго козака, постаті цигана-пройдисвіта, жида, постаті придуркуватих селян, постать чорта і боягуза-шляхтича. Але ж ці саме дурні селяни нераз виходили переможно навіть із чортом. Гоголь надихав свої твори такою правдою, такою поезією, що вони і досі живі, і житимуть. Шведський критик А. Стендер-Петерсен¹²⁾ запевняє, що Гоголеві послужила зразком у "Ночі під Івана Купала" бовеля Тіка "Чар любови", а в "Страшній помсті" оповідання Е. Т. А. Гофмана "Гнат Денер". Вплив німецького романтизму мав ще зазначитися, згідно з Стендер-Петерсеном в оповіданнях Гоголя з життя Петербургу. Вкінці треба зазначити, що "Вечори" поставили Гоголя в ряди першорядних письменників.

В червні 1832 р. Гоголь забажав відвідати рідну Янівщину. В переїзді затримався в Москві, де його оповідання були вже добре знані. Він познайомився з родиною Аксакових, актором М. А. Щепкіном, поетом І. Дмитрієвом, а був уже знайомий передше з істориком Михайлом Погодіном. Дещо пізніше зазізнався в Москві з своїми земляками професорами університету М. А.

¹²⁾ А. Stender-Petersen, Gogol und die deutsche Romantik ("Euphonia" Band 24, Wien 1922).

Максимовичем і О. М. Бодянським. З деким із названих Гоголь заприятнвився на ціле життя. У Василівці був два місяці з половиною. Замітне те, що він писав із дому в цьому часі поетові Дмитрієву: “Я тепер на селі. Чого б бракувало цьому красві? Розкішне літо повнотою! Хліба, овочів, ярин, паші безмір! А народ бідний”. В жовтні цього самого року вже приготовлявся до поворотної дороги. Гоголь забрав із собою до Петербурга свої молоденькі сестри Єлисавету і Анну на виховання в Патріотичному Інституті. Там училися тільки дочки офіцерів. А тому, що Гоголь учив у цьому інституті, то йому вдалося помістити там сестер. Покищо він зрікся своєї річної платні 1200 руб. у рік в користь сестер. По році прийнято сестер на державний кошт.

З року 1832 походить стаття Гоголя про Пушкіна, вміщена пізніше в “Арабесках”. Вона вперше звертає увагу на загально-народне російське значення творчости Пушкіна. В цій статті замітні вказівки Гоголя про народність і реалізм. Народніми творами є навіть твори з чужою тематикою, але співзвучні з психікою даного народу. Оцінка така, наче б то оцінював їх сам народ і сам народ виявляв свої потреби. Щодо реалізму, то Гоголь писав, що чим предмет більш повсюдний, то тим більше треба таланту, щоб знайти в ньому небуденне і щоб признано це небуденне дійсним. Цю тезу прийняв відтак за одну з своїх основ критики Вісаріон Бєлінський.

В дальшому Гоголь працює над комедією “Володимир третього ступня”. Комедії не скінчив, бо був переконаний, що задля критики чиновництва цензура була б її не пропустила. Літа 1833-34 були критичними для Гоголя, а саме, чи продовжувати літературну працю, чи віддатися науковій. Він зацікавлюється особливо історією України, студіює пісенний матеріал, як думи, студіює літописи і плянує шоститомову історію України. З кінцем 1833 задумує виїхати до Києва разом із Максимовичем, якого призначено там професором усної словесности. Та Гоголеві не довелось виїхати, тому що він

не погодився обняти місця доцента чи щось в цім роді, вимагаючи професури. На професуру не погодився уряд, уважаючи, що Гоголь замолодий і ще недостатньо обізнаний із наукою.

В липні 1834 р. Гоголь був призначений ад'юнкт-професором у Петербурзькому університеті на кафедрі загальної історії. Крім історії Росії, Гоголь мав у пляні історію середніх віків (8-9 томів) і енциклопедичний твір "Земля і люди". Нічого з цього він не зреалізував. Оголосив деякі уривки і вони представляють питому вартість. Виклади Гоголя були в початках цікаві та в більшості він їх занедбував. Його виклад відвідали Ол. Пушкін і В. Жуковський*). Виклад був цікавий і подобався відвідувачам, але серед студентів був один, що міг сказати про ці виклади дещо більше, тому що на них був частіше. Ним був пізніший визначний письменник Іван С. Тургенєв. Він писав про Гоголя у зв'язку з викладами: "Він народився, щоб бути учителем для сучасних, тільки не з кафедри¹³). Р. 1835 Гоголь зрезигнував з професури тим більше, що вимагали, щоб постарався про ступінь доктора, а що його більше манила письменницька кар'єра, тому наукову покинув.

Нові твори, що вийшли в початках 1835 р., приносять нову славу Гоголеві. Він видає ніби продовження "Вечорів" — "Миргород". Безжурна умішка уступає місце сатирі. Що правда Петро Крапоткін назвав повість про те, "Як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем" найбільш смішним оповіданням, яке він читав. Та на правду нема там з чого сміятися, хіба з глупоти безвартісних людей. Гоголь слушно закінчив це оповідання словами: "Сумно на світі, панове". Ми вже згадували, що в "Старосвітських поміщиках" Гоголь мав зобразити свого діда П. П. Косяровського, тому і слушний погляд Пушкіна, щоб це оповідання скорше уважати за ідилію, а не за сатиру. Мелянхолія і чутливість змішані тут зо сміхом.

*) Російський поет і визначний перекладач з чужих літератур. ? чим познайомився Гоголь з початком 1831 року.

¹³) "Гоголь в воспоминаниях современников", ст. 540, Москва 1952.

“ТАРАС БУЛЬБА”

В “Миргороді” помістив Гоголь повість “Тарас Бульба”. Року 1842 Гоголь випустив нове видання цієї повісти, збільшуючи її трьома розділами і загалом поширюючи її деталями, новими особами, новими баталіями і докладнішим описом Січі. Але вже і в першому виданні була це могутня картина боротьби українського народу за визволення з-під польського панування. Критика завважила, що ані твір у цілості, ані герой не є зв’язані з конкретною історичною подією. Твір наче символізує боротьбу впродовж кількох століть, від XV ст. до половини XVII. Були заходи, щоб ідентифікувати Тараса Бульбу з одним із відомих повстанців як Тарас Трясило, Остряниця, Гуня. Та це не довело до цілі тому, що деякі події вказують на акцію в XVII ст. В повісті, крім Тараса Бульби, є більше постатей, що недалеко відбігають своїми ділами від діл Тараса Бульби, ось як Бовдюг, Кокубенко і Шило. Сила твору в характеристиці героїв. Тарас Бульба відзначається великою силою волі; його рішення проявляють неабияку талановитість, з перевагою практичності. Він любить своїх товаришів зброї, але є безпощадний супроти ворога. Зраду власного сина припечатує того ж смертю, в чому сам виконавець. Життя Бульби зв’язане з Січчю. В житті Тарас Бульба підкреслює передусім духове споріднення. Він і висловлює, що споріднення по крові дає нам любов, але ж така любов є і у звірят.

Споріднення духове є тільки між людьми. Він наголошує, що козаки перевершили всіх товаришуваним. Таких прикладів прив’язання товариша до товариша нема на цілому світі. Воєнні події цей зв’язок між людьми надзвичайно зміцнюють. Знаменне, що дії прославляються не так одинцем, як виконані разом. Козаки ідуть спільно і наносять ворогові безпощадну поразку. Козаки, що вславились у різних походах, і не раз загрожували турецькій столиці, викликували подив і в чужинців. Французький інженер на службі козацьких ворогів кидає запальник, що ним запалював

гармати, і одушевлений козацькою бравурою, кличе: “Браво, мес’є Запорожці”.

Хтось писав, що Гоголь по річних побуті в Україні у Василівці привіз з собою звідтіля “Тараса Бульбу”. Це означало б, що він, надиханий місцевою атмосферою і традицією, відтворив епоху і героя. Насправді Гоголь був в Україні перед написанням “Тараса Бульби” лише кілька місяців. Очевидно, що і кількамісячний побут міг Гоголеві дуже багато допомогти в написанні твору.

До написання повісти Гоголь простудіював і опис України Боплана, і українські літописи, як Самовидця, Велички та Грабянки, і знамениту “Історію Русів”. Він простудіював українські пісні, що відносилися до українського минулого. В народніх піснях Гоголь бачив живе історію народа. Мабуть, немає іншого письменника, щоб інтуїцією пірнув так далеко в народні пісні, як Гоголь, і тому його твір справді історична повість, як мало котра у світовій літературі. Але історичність дій, і осіб Гоголь зобразив в синтетичній формі.

Твір Гоголя надиханий відвагою, мужескістю і патріотизмом. Тарас Бульба оборонець віри і оборонець рідної землі. Рішучим дисонансом звучать у повісті завваги, що “товарискість, бравура, пожертвування це вияви рускості. В цьому Гоголь перечив би сам собі, тому що майже рівночасно пишучи “Тараса Бульбу”, писав в р. 1834 в історичнім ескизі “Взгляд на составление Малороссіи”¹⁵⁾, що з підбосм литовським витворився на півдні зовсім новий народ, відрубний від московського і що цю землю названо відтак Україною. Епоха Тараса Бульби це епоха українська, а не російська. Гоголь пишучи серед російської суспільности, віддавав панцизняну дань цій же суспільности. Як Пушкін, так і Белінський бачили в “Тарасі Бульбі” картину гідну Гомера. Загально признано, що це літературний шедевр. Знаменне, що написав Американець Віліям Л.

¹⁵⁾ Н. В. Гоголь, Собрание Сочинений, т. VI, ст. 22, Москва, 1950.

Фелпс¹⁶⁾ про цю повість. Він повторив епітет про Гомера і завважив що з цієї повісті найбільше скористав Генрих Сенкевич, пишучи свою трилогію, яка, як відомо, підготувала польські легіони і польську армію. Ми певні, що твір Гоголя залюбки був читаний і в російській армії. Жаль, що твір цей не заапелював ще й досі достатньо до тих, що їх минуле він зображував. Існує іронія долі, так у віднесенні до творів, як і їх творців.

РЕАЛІСТ

Петербурзькими оповіданнями Гоголь довів, як глибоко він уміє спостерігати оточуючу дійсність. Гоголь не тільки мистець фантастичних оповідань, яких фантастика переходить у дійсність, або змішана з дійсністю, він також мистець картин, зачерпнених із безпосередньої дійсности. В "Арабесках" помістив такі оповідання, як "Невський проспект", "Портрет", "Записки божевільного". До цього циклу належать ще "Ніс", "Коляска" і "Плащ", що його написав пізніше. Петербург*) місто чиновниче і торговельне, місто міжнародне. В цьому місті він бачив повно контрастів; було це місто всесильної поліції, надутих чиновників, багатіїв купців і місто бідности; серед неї найнижчі чиновники. В "Невськім проспекті" Гоголь дав знаменитий образ петербурзької променади. Серед розкішного оточення походжають передусім чиновники і офіцери. Є там і інші. Картина невської променади могла манити і мистця. Оце мистець Пескарьов залюблюється з першого погляду в красавицю, що походжає по проспекті. На жаль, він стверджує незабаром, що це проститутка і до того така, що свого звання не думає кинути, щоб зайнятися працею на життя. Герой, як жертва ідеалу, ірриви між ідеалом і дійсністю, кінчить самогубством.

16) W. L. Phelps, Essays on Russian Novelists, p. 50. New York.

*) Гоголь порівняв Петербург до добре одягненого німця, Москву до бородатого поміщика.

Зате процвітають такі нищоти, як Пірогов, люди з мідяним чолом.

Оповідання “Ніс” це картина, що ілюструє відрубність ранг у чиновничому стані. Майор Ковальов трагитить ніс і віднаходить його. Але ніс відповідає йому, що він не може повернутися до нього, бо був уже в чиновника вищого ступня. Між ними не може бути жадних тісних взаємин. Втративши ніс, майор Ковальов має замкнену життєву дорогу: в одруженні, кар’єрі і ніхто не може йому допомогти.

На перший вид невинна гумореска “Коляска” є немов передвістником “Мертвих душ”, якщо йде про духову вбогість героїв і їх приземність.

В “Записках божевільного” маємо дрібного урядовця Поприщина з дворян, але бідного. Він залюбився в дочці свого директора департаменту, але ж він розуміє, що шлях до щастя для нього зачинений. Він записує в деннику, що все, що краще, дістаться генералам або камер-юнкерам. Сам бажав би стати генералом на те, щоб цим високим чинам наплювати в лице. Він хворіє на манію великості. Про вартість людини рішав у Петербургу гріш або чин. Проти такого розуміння справи виступає Гоголь, даючи нам удатний образ хвороби. Раніш, коли він учив у Патріотичному інституті, він був домашнім учителем духово не розвиненого юнака. Може ті спостереження і їм подібні довели до образу хвороби в цьому оповіданні.

В “Портреті” здеморалізували талановитого мистця Чарткова легко набуті гроші, що їх набув, ідучи за модою, догоджуючи популярному смакові. Пізніше, коли він сам вже не міг дати нічого творчого, нищить у музеях високовартісні твори інших мистців.

Оповідання під наголовком “Плащ” (“Шинеля”) Гоголь почав писати ще року 1834; закінчив його року 1841. Чиновник із річною платнею 400 рублів не може купити навіть плаща на зиму. Врешті наскладав собі відповідну квоту, купив плащ і убрався на те, щоб цього самого дня втратити його на вулиці. Прохожі бан-

дити здерли його з нього, коли вертався вночі домів. Це допомогли ніякі зажалення. Генерал, якому жалівся Акакій Акакієвич, навіть не хотів його вислухати. Акакія винесли з кабінету. Кінець цього героя трагічний. Це оповідання, як і згаданого вже “Шпоньку”, вважає дехто початком реалістичної школи. Оповідання робило і робить велике враження соціальним контрастом. А. Стендер-Петерсен¹⁷⁾ вказує, що “Портрет” взорований на оповіданні А. Т. А. Гофмана “Фрагменти з життя трьох друзів”. “Ніс” має носити сліди Шаміса “Петер Шлеміл” і Е. Т. А. Гофмана “Пригода в Сильвестрову ніч”. Ми скажемо, що Гоголь так далеко оригінальний, що ремінісценції з чужих творів зовсім не порушують його оригінальності.

“РЕВІЗОР”

Гоголь розумів, що не можна жити випадками з французького, чи будь-якого там, стола. За французькі випадки Гоголь вважав французьку мелодраму і водевілі. Він вимагав творчості, зв'язаної з місцевим ґрунтом. Живих людей дайте на сцену, а не манекенів, руских людей на сцену дайте, — писав Гоголь р. 1836. Театр у Гоголя це школа для суспільности. Гоголь вже дав драматичні спроби, як “Володимир третього ступня”, “Женихів” (пізніше “Одружіння”). Та вони його не вдовольняли. “Володимира третього ступня” не міг видати задля критики чиновництва. Але бажання дати якусь п'єсу для постановки в Гоголя було велике. Він звернувся до Пушкіна по тему в жовтні 1835, запевняючи, що нова комедія буде смішніша від чорта. Пушкін дав тему, так як нещодавно дав йому сюжет до “Мертвих душ”. Гоголь працював дуже напружено. В грудні того самого року “Ревізор” був готовий. “Ревізора” виставлено перший раз 3. травня (н. ст.) 1936 р.*). Ма-

¹⁷⁾ A. Stender-Petersen, Gogol und die deutsche Romantik (“Euphonia”, Band 24, Wien 1922).

*) “Імператорський Театр” у Петербурзі набув “Ревізора” в Гоголя за 2.500 рублів.

ємо три редакції “Ревізора”, а саме: з р. 1836, 1841 і остання з 1842 р. Мотто: “В нього пика бридка, а він на дзеркало нарікає” додано щойно в останній редакції.

Про місцевість дії сказано: “Та звідси хоч три роки мчи, ні до якої держави не доїдеш”.

Ось як чергуються дії в “Ревізорі”.

Є чутки, що ревізор перебуває вже два тижні в місті. Городничий Антон Антонович Сквозник-Дмухановський дораджує начальникам різних установ, щоб намагалися якнайкраще упорядкувати справи в себе. При цьому поштмайстер І. К. Шпекін запевняє, що відкриватиме листи і слідитиме за доносами. Городничий вибирається до гостинниці, де перебуває ревізор Іван Александрович Хлестаков. Там довідається, як живуть приїжджі і так познайомиться з ревізором.

В гостинниці дали в останнє раз їжу ревізорові, тому що він, програвши гроші в карти, перестав платити. В такому тяжкім положенні прибуває до гостинниці городничий. Переконалий, що має до діла з справжнім ревізором, він вручає йому позичку 200 рублів, в дійсності 400 руб. і запрошує його на мешкання.

В межичасі відвідує Хлестаков з городничим богоугодні установи, як шпиталь і інші, якими кермує Артемій Філіпович Землянік. Городничий дає знати дружині про прибуття високого гостя. Вже і пакунки Хлестакова переніс до нового мешкання слуга Осип, про якого автор висловлюється, що він розумніший від свого пана. Городничка ущасливлена високим гостем. Хлестаков розказує, що кермував департаментом, який обслуговувало 30 тисяч кур’єрів. Його мають іменувати вкоротці фельдмаршалом. Він письменник і добрий знайомий Пушкіна. Городничий опісля завважив жінці про Хлестакова: “Звісно і прибрехнув трохи, але ж не прибрехавши не мовиться ніяка мова”. Городничка ставить сіті на Хлестакова для себе чи там для дочки. Від слуги також розвідуються деякі подробиці. Але цей мовчазний і не легко виявляє. Перед домом городничий ставить сторожу, щоб нікого не допускати до ревізора.

Завважимо, що вже раніше городничий дорікав одному з поліцейських, що він бере зависокі хабарі як на його чин. Міркування його таке: що нижчий чин, то менший хабар належить, що вищий — то більший.

Ось входять одинцем чиновники міста і кожний дає позичку ревізоріві то по 200, то по 400 рублів. Найменшу позичку дали поміщики Бобчинський і Добчинський, бо тільки 40 і 25 рублів. В цей спосіб Хлестаков придбав більше, ніж тисячу рублів. Про свою пригоду звідомляє він листовно приятеля Тряпичкіна в Петербургу. Слуга радить Хлестакову виїжджати. Вже приречено дати їм ліпші коні на дорогу. Та ще приходять купці і представляють свої зажалення. Вони дають позичку на 500 рублів. Приходять ще слюсарша і унтерофіцерша. Слюсарша жалується, що городничий неправно віддав її мужа в солдати; унтерофіцерша каже, що її побили поліцейські і за це вона вимагає відшкодування. Хлестаков вирішив вже більше нікого не приймати.

Маючи нагоду зустрітися з дочкою городничого, хвалить її красу і залицяється до неї. Входить мати; вона висилає дочку з кімнати. Хлестаков освідчується матері. Кінець-кінців Хлестаков просить руки дочки. Входить городничий. Він заявляє, що всякі зажалення це брехня. Коли городничача повідомляє, що Хлестаков свідчився дочці, він благословляє молодят. Хлестаков ще каже, що він мусить виїхати на день-два до дядька і що по повороті жениться. На дорогу дістав ще 400 рублів від городничого.

Городничача вже вирішує, що житиме в Петербургу. Вона каже: “А тут вам таке повітря вже занадто сільське.” Городничий, мабуть, дістане рангу генерала. Розголошують, що ревізор одружиться з дочкою. Передусім купці мусять довідатись про весілля, бо від них очікують подарунків. До дому приходять щораз більше гратулянтів. Гратулянти тішаються щастям городничого, в першу чергу суддя Ляпкін-Тяпкін і опікун богоугодних заведень Землянік. Городничий вже починає трактувати декого згори. Тим часом поштмайстер приносить

листа, що його Хлестаков написав до знайомого в Петербургу. В листі схарактеризовано всі чини міста. Передусім зібрані гратулянти довідуються, що це не ревізор. А що буде з позичкою? Тепер пригадують собі, що вістку про ревізора перші пустили вперше поміщики Бобчинський і Добчинський. Нагло жандарм звідомляє про приїзд справжнього ревізора і що він викликає начальників установ до себе до гостинниці, до якої заїхав. В наслідок цього ми одержуємо скаменілу групу присутніх, що якийсь час ще залишуються на сцені.

Гоголь дав сатиру на чиновничу Росію, в якій навіть немає поліцейського порядку. Жадних гарантій для охорони особистої свободи і чести; є одна велика грабіж через упривілейованих, тих, що мають владу в руках. Знаменне, що страх перед ревізією піддав їм думку взяти молодця 23-літнього за ревізора з Петербургу. Коли б не страх за поповнені провини, коли б цих провин не було, страх був би не зробив нездарну людину ревізором.

Хто такий Хлестаков? Він, очевидно, одягнений за модою, він же з Петербургу, але сам пустий, з цих пустіших. Простий і щиросердний, тоненький та худенький, і придуркуватий. Він живчик, але тільки події посувають його вперед. Він діє не застановляючись. Бреше, скільки вдасться, і вкінці брехню сам бере за правду. Бреше з захопленням, що видно в його ясніючих очах. Він страхополох, посуває справу далше, як бачить, що вдасться йому; в засобах не перебирає. Очевидно подає себе за щось безмірно вище, ніж на ділі є. Він товариш Пушкіна і в короткому часі фельдмаршал. Він завжди чемний. Він, що надув усіх, прощається з ними. як їх найбільший приятель.

Белінський писав про Хлестакова, що він тільки тінь страху, страху винуватої совісти, а не сам страх. Отже це не особистість тільки фігура, яку обставини виносять на чоло дії. З цієї причини ми не дошукувалися б родоводу цієї фігури в еспанській літературі чи деінде. Але таки погодилися б на те, що це тип, підглянений в

житті Гоголем. Проф. А. П. Ковлмен¹⁸⁾ твердить,, що це тип південний, малорос (себто українець). Йому в допомогу приходять О. Зерницький у статті “Великий Гоголь” (“Сучасна Україна” 3. 3. 52, Мюнхен), заявляючи, що Хлестакових часто стрінеш в Україні і що вони є і на еміграції.

Завважимо, що одна риса особи, як це є в інтерпретації Ковлмена, ще не вирішує її національної приналежності. Очевидно, що нація це велика збірнота і в ній різні типи. Знайти там можна і Хлестакових. Герой у “Ревізорі”, ми переконані, це русський; він же приїжджий із столиці. Хлестакови в Росії (СРСР) тепер мають велике поле до попису в пропаганді.

Добру російську комедію написав у XVIII ст. Василь Капніст, а саме “Обмову”. Насувається питання, чи то тільки українці мають розвеселяти Росіян, ось як у наш час у випадку Вишні і Зоценка?

Та ми ще про “Ревізора”. Проф. Євген Цабель¹⁹⁾ бачить в “Ревізорі”: “Все життям, краскою і драматичну силу, що швидко посуває дію вперед . . . це все, що тільки вдається в найщасливіших обставинах.” Цей сам критик відзначає високі прикмети діалогу, як також контрастування подій, що допроваджують дію до дикої гумористичної кульмінаційної точки з запаленням фаєрверку, при чому з усіх сторін і в різних красках вистрілюють ракети. Залишається тільки погляд у звездисте небо. Це наче прокля́н на голови цього нечистого гурту чиновників. Тому вони і скаменіли”.

З критиків варт ще відзначити думки Василя Гіппіуса в його статті “Проблематика і композиція “Ревізора”²⁰⁾. Цей критик завважує, що Хлестаков уміє достосуватись до положення, що в нього затрачується межа між дійсністю і уявленням. В цій постаті ніщо не є чітко

¹⁸⁾ A. P. Coleman, *Humor in the Russian Comedy from Catherine to Gogol*, см. 66, New York 1925.

*) Герой повісті тої ж назви Г. Квітки-Основ'яненка.

¹⁹⁾ Eugen Zabel, *Russische Literaturbilder*, ст. 82, Berlin 1899.

²⁰⁾ Василь Гіппіус “Проблематика і композиція “Ревізора” в “Н. В. Гоголь. Матеріали и исследования”, т. 2, ст. 165, Москва 1936.

означене. Тому в ньому різні первні, як хвалька, франта, волокити і ошуканця. Головний мотив “Ревізора” це хабарництво. Тільки тут винні всі; на них всіх вина розложена. Немає невинних героїв. Отже основа дії соціальна. Гоголь удало перейняв засади водевіля і водевільної комедії, а саме динаміку непорозуміння і викриття, що основані на неправдивому аспекті. Масамо аспект глядача, як він дивиться на дію і що він уважає за правдиве. Є ще неправдивий аспект, а саме внутрішній: цей діючих людей. Глядач завважує, що дія розвивається на підставі непорозуміння і здемаскування. Поза аспектом діючих осіб, в яких кульмінація заручини і поза аспектом глядача, в якого кульмінація читання листа Хлестакова до приятеля в Петербургу, є ще аспект автора. Автор, а ніхто інший, намітив внутрі нібито чуттєвої і оригінальної веселої комедії елементи трагедії і кари. Гоголь у “Театральнім від’їзді” назвав одну чесну і благородну особу “Ревізора” — сміх, або свій комічно-сатиричний аспект на дії та особи. Але в Гоголя не тріюмфує закон, як це виразно зазначували його попередники по комедії, як Фонвізін, В. Капніст і Г. Квітка-Основ’яненко (“Дворянські вибори”), він тільки задовольнився ствердженням можливості нового обороту справ, мабуть, кари.

Вігель писав Загоскінові 30 травня 1836 р., що через Гоголя промовила молода Росія в повноті цинізму і непогамованости. П’еса без піддержки з-зовні була б не побачила світу. Заапелювали до царя. В тім чимало допомогла О. О. Смірнова, що з нею приятелював Гоголь. Остаточно поет Жуковський і граф В’яземський добули дозвіл на друк і виставу “Ревізора”. Цар по виставі мав висловитись: “Всім дісталось, а мені найбільше”.

Під кінець ми ще згадаємо про погляд А. Стендер-Петерсена²¹⁾ про вплив інших творів на “Ревізора”. Автор вказує на значну подібність між твором Квітки “Приїжджий із столиці” і “Ревізором”. В дальшому пи-

²¹⁾ А. Stender-Petersen, Zur thematischen Entstehung von Gogols “Revisor”, Leipzig 1935.

ше, що “Ревізор” виріс із французької шевальє індустрі-комедії авантури, в якій звичайно появлявся фальшивий граф, що його відтак демасковано, як авантюриста, безбожника без сумління і чести, як того, що ганяє за посагом. Є ще комедійні складники з Мольєра і Капніста в “Ревізорі”. На думку автора також й Коцебу, дуже популярний німецький автор на сцені в Росії в початках ХІХ століття, якого твори паявилися там численними накладами в російських перекладах, вплинув на “Ревізора”, а саме комедією “Німецькі маломіщани”. Постаті Бобчинського і Добчинського мали появитися в висліді вчитування в названу комедію. Але твір Коцебу збудований досить вільно у протиставленні до дуже доцільної будови “Ревізора”. Гоголь куда вищий виведенням дії.

Георг Брандес²²⁾ писав про “Ревізора”: “В сучасній літературі всіх країн немає такої розумної веселої, і одночасно безконечно серйозної комедії, як “Ревізор” Гоголя.” “Ревізор” ще й досі найкраща російська комедія, він належить до архітворів світової літератури.

У зв’язку з “Ревізором” треба ще згадати розв’язку “Ревізора” з року 1846. Гоголь із страху перед нападами на нього будьто він оклеветує Росію, написав розв’язку на “Ревізора”; він писав, що “Ревізор” це алегорія, що немає такого города, який зображено в “Ревізорі”. Хто ж таке чув, щоб не було ні одного порядного чиновника. Так не є в Росії. Город комедії — це наш душевний город. Чиновники це наші похоті та пристрасті. Хлестаков — це хистка світська совість. Комедія мала б збудити страх перед ревізором, перед нашою совістю. Щепкін відмовився від такої інтерпретації і писав, що постаті з “Ревізора” це ті, що він із ними вік звікував, тому що вони всюди є. Щепкін²³⁾ писав, що як довго живе, він залишиться при давнішій інтерпретації і що навіть поліциста Держиморду не подарує нікому, бо він йому дорогий. Гоголь розгубився, він ще написав доповнення до

²²⁾ Н. Онуфрієв “Микола Гоголь”, ст. 86, Москва 1952.

²³⁾ Н. С. Щепкін, “Записки и его письма”, ст. 184, р. 1914.

“Розв’язки Ревізора” і в цьому доповненні відмовився від алегоричної інтерпретації “Ревізора”.

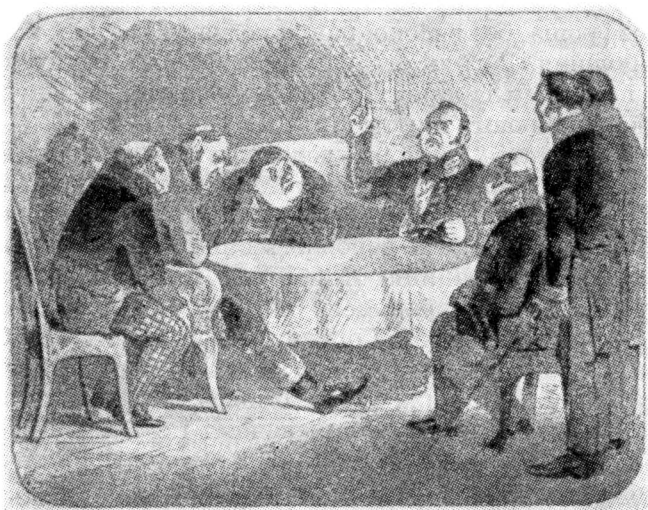
Ще згадаємо комедію “Одружіння”, що підпадала перерібці ще більше разів як “Ревізор”. Початки цієї комедії припадають на р. 1833. Називалася “Женихи”. Доповнення робив Гоголь ще в літах 1834, 1836, 1838-40 1841 і 1842. В цьому останньому році виставлено її перший раз в Петербургу. Початково була це комедія з сільського життя. Гоголь переробив її на комедію з життя Петербургу, даючи образ у ній із життя купецтва та чиновництва. У них рішали в усім гроші і ранга. Людина без гроша, без високої ранги не мала для них жадного значення. Гоголь створив дуже веселу, гучну комедію, передусім із вірним зображенням людей. Оці живі люди запевнюють життя комедії і надалі.

По виставі “Ревізора” деякі критики, головним чином ті, що обстоювали сучасну їм побудову, як також сучасну систему управління, поставились дуже ворожо до Гоголя. Гоголь вичув ворожість в оточенні. Він задумав виїхати за границю, тим більше, що і лікар дорадив йому лікування за границею.

За границю виїхав Гоголь зо своїм приятелем О. С. Данилевським у червні 1836 р. Бував у Німеччині, Франції та Італії. В Парижі познайомився з великим польським поетом Адамом Міцкевичем і з Богданом Залеським, теж польським поетом, до якого одинокий лист написаний по-українськи дійшов до нас (з р. 1837). Німців недолюбливав Гоголь. Французи не імпонували йому, хоч усім своїм товаришам із гімназії, що перебували відтак у Петербургу, надавав прізвища французьких письменників. Гоголь сам переклав одну комедію Мольєра “Сганарел” на російську мову.

Гоголь знав французьку мову, але ще краще говорив по-італійськи. Гоголь із усіх країв найбільше полюбив Італію. Мабуть, тому також, що Італія нагадувала йому Україну²⁴) і що дивлячись довкола в Італії багати

²⁴) П. В. Анненков — російський критик і публіцист про це так писав: “Гоголь був залюблений, що так скажу, у свій погляд на Рим. Але тут діяв також частинно і малоросійський складник, який завжди радо звертається до того, що носить печать давнини, або її нагадує”. (“Гоголь в восп. соврем.” ст. 274, Москва 1952).

"Філософія бюрократів". Із гравюри на дереві П. М. Боклевського, 1863 р. "Ревізор", дія перша, сцена друга. Городничий. Немає людини без гріха. Вже воно якось так Бог устроїв...

руїни свідків славного минулого. Високі могили в Унгарині також нагадували героїчне минуле. Минуле України зображував Гоголеві козак і йому то він у постаті Тараса Бульби проспівав славу. Українське народне мистецтво і фолкльор міг Гоголь порівнювати з італійським. Думаємо, що заввага Гоголя слушна, що Італійці це народ обдарований почуттям мистецьким і творчим змислом у цій галузі чи не найбільше між усіма народами світу. Гоголь був захоплений Італією. Він писав, що в Італії людина ближче неба на цілу верству. Про італійське небо писав так: “Осліплюче небо²⁵⁾, все потонуло в освітленні, все надзвичайно гарне під цим небом: що розвалина — то картина . . . все довкола здається дихає і промовляє під цим небом. Появиться сонце (а воно являється кожного дня) і нічого більше не хочеш; здається, що нічого більше не бракує до вашого щастя, а якщо трапиться, що сонця нема (що буває так рідко, як сонце у Петербургу), то ідіть до церков; на кожному кроці і в кожній церкві чудо малярства, старий малюнок, що зворушує мільйони глядачів своєю надзвичайністю. Але небо, небо! Представте собі, що впродовж двох-трьох місяців воно від рана до вечора чисте-чисте, хоч би одна змарка, хоч би якийнебудь дріб'язок на небі”.

Цей сам автор цитує з листування Гоголя такі його слова про італійське повітря: “Що за повітря, чудесна весна! Дивлюсь, не надивлюсь. Рожі тепер у цілому Римі. Але запахи для мене ще кращий від квітів, що тепер зацвіли і яких імена в цю хвилину я забув. Їх у нас немає. Чи повірите, що часто приходять неповажне бажання перемінитися в один ніс, щоб не було нічого більше ні очей, ні рук, ні ніг, крім одного великого носа з ніздрями величиною великих відер на те, щоб можна втягнути в себе як можна найбільше ароми і весни (П. Кулиш, Опыт биографии Гоголя, ст. 105).

В Італії пробув Гоголь із перервами 12 літ, тут написав більшу частину “Мертвих душ”, ескіз “Рим”, мабуть, трагедію з козацького життя “Вибритий вус”, яку

²⁵⁾ П. Кулиш “Опыт биографии Гоголя”, ст. 99, СПб, 1854.

спалив, коли Жуковський дав до пізнання, що нецікава, переробляв "Одружіння" і ще дещо. Гоголь цікавився італійським мистецтвом як малярством, різьбою, архітектурою і літературою. Італія наповнювала душу поета спекоєм. Звідси може і епічна картина "Мертвих душ". Гоголь ще шукав постійних напрямних життя. Він їх добачував у християнстві.

Життя за границею, тим більше для того, що там перебуває перший раз, дороге. Гоголь жив скромно, але його заробіток із виданих творів не вистачав. Жив здебільша позичками. Зазичався, мабуть, у Плетньова, в Жуковського, в мешканні якого задержувався в Петербургу як і за границею, у С. Т. Аксакова, М. П. Погодіна, поета Язикова і ще в декого. Від царя дістав допомогу р. 1837 в сумі 5 тис. рублів асигнаціями*). Гоголь твердив, що ця квота могла забезпечити йому життя за границею на півтора року. Пізніше він твердив, що річний побут його коштує 6 тис. крб. При цьому ще згадаємо, що цар дав Гоголеві платні по 3 тис. рублів впродовж трьох років р. 1843.²⁶⁾ Коли Гоголь року 1850 звернувся до царського уряду, щоб йому уділено допомогу на простудювання території Росії для написання твору "Земля і люди", допомоги не дістав.

Гоголь обертася в колах найвищої російської аристократії і товаришував із російськими мистцями, що перебували в Римі. Перебуваючи в Римі, Гоголь зазичився у хворого поета Язикова. Щоб віддати ці гроші звернувся, мабуть, і до С. Т. Аксакова і до М. Погодіна за позичкою. Погодін вислав йому 2,500 рублів. Тому що сестри Гоголя кінчили науку в Патріотичнім Інституті і їх треба було вивінувати в найпотрібніші речі і завести домів, Гоголь рішився вернутися до Росії. Сподівався дістати від цариці по тисячу рублів на сестри, та тому що цариця була хвора, ніхто не наважувався турбувати її цією справою. Гоголь вернувся до Петербургу восени 1839 р. у матеріальній скруті. Треба було купити для

*) До р. 1843 в Росії існували два рахунки: на срібло і на асигнації (паперові гроші). Асигнаційний карбованець дорівнював 26 копійками сріблом, р. 1820.

²⁶⁾ "Гоголь в восп. совр.", ст. 198, Москва 1952.

сестер одяг, заплатити за деякі лекції і т. п. Тут став у пригоді Аксаков, що сам заоферував позичку 2 тис рублів, що їх дістав складково, очевидно не говорячи про це Гоголеві. По переїзді до Василівки Гоголь задержався з сестрами в помешканні М. Погодіна в Москві. У Погодіна запізнався між іншим з поетом Лермонтовом. За короткий час побуту в Росії бачився також кілька разів із Вісаріоном Белінським. Полагодивши справу сестер, Гоголь вернувся до Італії у червні 1840.

В Римі знайомий Гоголя з р. 1831 з кружка Ніжинців, критик і публіцист П. В. Анненков переписав шість розділів “Мертвих душ” під диктат Гоголя. Анненков мешкав з Гоголем в одному домі. Його Гоголь опроваджував по Римі. Анненков бачив у Гоголі геніяльну людину, що передусім уміла занурятись у людські душі. Гоголь для нього дуже практична людина. Ось що писав Анненков про Гоголя у своїх споминах: “Ніхто тоді не був більше подібний до італійських митців ХУІ ст., що були одночасно геніяльними людьми, благородними натурами і практичними умами”²⁷⁾, як Гоголь.

Цікаву подію оповідає Анненков із життя Гоголя в Римі. Гоголь скінчив диктувати шостий розділ “Мертвих душ”, в якому славний опис саду Плюшкіна. Анненков завважив, що цей розділ геніяльний.

Гоголь сказав, що й інші розділи не гірші. Тому що до вечері залишалось ще дві години, Гоголь запропонував відвідати сади Салюстія і віллу Людовізи. Гоголь був веселий, а ця веселість ще більше проявилась на проході. Гоголь узяв із собою парасолою на всякий випадок. Як тільки звернули в глуху вуличку, Гоголь “заспівав веселу українську пісню”²⁸⁾, врешті пустився у танець і почав так вивертати парасолою, що за дві мінути в руках залишилася тільки ручка, а все інше полетіло. Він швидко підняв відломлену частину і співав далі. Так відозвалось задоволене мистецьке почування. Гоголь святкував мир із собою. Щодо значення цього

²⁷⁾ “Гоголь в воспоминаниях современников” ст. 252, Москва 1952.

²⁸⁾ “Гоголь в воспоминаниях современников”, ст. 272, Москва 1952.

бурливого пориву веселости, що нагадував мені старого Гоголя, я не помилився і тоді”.

Гоголь вернувся до Росії в жовтні 1841 р. Перебував кілька днів у Петербургу і виїхав до Москви. У Москві віддав до цензури “Мертві душі”. Тому що не міг добитись цензурного схвалення, забрав твір від цензора і рішив переслати рукопис до Петербургу. Припадково з кінцем 1841 р. перебував Вісаріон Белінський у Москві. Його то попросив Гоголь потурбуватись у цензора в Петербургу, щоб добути дозвіл на друк. Цензор — проф. А. Никитенко, українського походження, був знайомий Гоголя і тому була надія на дозвіл. Але Гоголь мусів викреслити деякі місця в розділі про капітана Копейкіна, що зробив із великим огірченням. 21 травня 1842 “Мертві душі” були вже в продажу по книгарнях. Белінський славив Гоголя як найбільшого письменника тодішньої Росії, а “Мертві душі” із-за виявлення суспільних протиріч, із-за нап'ятування кріпацького устрою вважав найважлишим твором для російського громадянства. Влітку цього самого року Гоголь був уже знову за кордоном.

ГОГОЛЬ І ШЕВЧЕНКО

Принагідно торкнемося відношення Гоголя до Шевченка. Шевченко прибув до Петербургу як кріпак поміщика Енгельгардта, р. 1831. Тут його пан віддав на науку малярства до Ширяєва. Цього ж року вийшли українські оповідання Гоголя. Шевченко як не тоді, то пізніше зацікавився з “Вечорами”, з “Тарасом Бульбою” та з іншими творами Гоголя. Одного разу маляр Сошенко завважив, як Шевченко відрисовував статуї в Літньому саді. Цей Сошенко познайомив Шевченка з секретарем Академії мистецтв Григоровичем, поетом Гребінкою, поетом Василем Жуковським і малярем Брюловим. Брюлов намалював портрет Жуковського і за гроші з продажу портрета на льотерії добуто для Шевченка волю 28 квітня ст. ст. 1838 р. Шевченко зараз був прийня-

тий до Академії Мистецтв, де незабаром став найбільш любимим учнем Брюлова. Вже 29 вересня 1838 р. Шевченко дістав срібну медалю в Академії за рисунок з природи. Скоро його почали цінити як портретиста. Тяжко повірити, щоб ніхто не звернув увагу Гоголя на Овідієву перемену в Шевченка, тим більше що в р. 1842 він був уже знаний як автор "Кобзаря". А мали вони передусім двох спільних знайомих: В. Жуковського і Є. Гребінку. Гоголь міг познайомитись із Шевченком за час свого першого повороту з-за границі 1839-40 р. Гоголь щоправда був тоді в клопотах фінансових і зайнятий випо-саженням сестер. Але він міг познайомитись із Шевченком другим разом 1841-42 р., хоч і тоді не без клопотів, стараючись про дозвіл на видання "Мертвих душ". Однак це не сталось. А. Вайнберг у статті "Портрет Гоголя работы Шевченко"²⁹⁾ пише, що Гоголь як дворянин не бажав познайомитись із бувшим кріпаком. Ми думаємо, що це вияснення нестійне і воно занадто упрощує справу. Гоголь взагалі знайомився з людьми тільки з konieczности, радше уникаючи їх. З цим було чимало клопотів. О. Смірнова-Россет, будша дама царського двора, бажала познайомитись із Гоголем і це їй не вдавалося. Тільки інтервенція Пушкіна і Жуковського помогла в цьому. Коли на прийняттях, улаштованих для читання творів Гоголя, знайшлась незнана йому особа, він прямо виходив. П. В. Анненков писав у своїх споминах, що "Гоголь боявся гостей як огня"³⁰⁾. І дивне, що той, що став укоронованням народньої пісні своєю творчістю, і цей, що може найглибше пірнув в українську пісню, не познайомились. Невиключене також і те, що Гоголь, який почав наголошувати, що він русский письменник, не бажав через нове знайомство ангажуватись в українське питання. Шевченко, мабуть, не робив заходів познайомитись із Гоголем, хоч був ним одушевлений.

Мабуть, у літах 1839-40 Шевченко намалював портрет Гоголя по всякій правдоподібності на замовлен-

²⁹⁾ "Литературное наследство", т. XIX-XXI, Москва 1935.

³⁰⁾ "Гоголь в воспоминаниях современников", ст. 242. Москва 1952.

ня і то не з природи. А. Вайнберг у статті “Портрет Гоголя роботи Шевченко”³¹⁾ вважає, що Шевченко дав синтетичний портрет, головним чином спираючись на портрет Івана Жерена з р. 1839. Портрет без динаміки, без безпосередності, тому що не з природи; очі скляні. Портрет в овалі, в манері провінційної афектації. Шевченко міг запізнатись із Гоголем тільки у названому часі, тому що його життєвий шлях вже більше не сходився з Гоголевим. В році 1842 Гоголь виїхав за границю і був там до р. 1848. Шевченка заарештовано р. 1847 і запроторено на десять літ. В межичасі помер Гоголь.

Та ми ще хочемо згадати Шевченкому поезію “За думою дума роєм вилітає”, присвячену Миколі Гоголеві. Поезія написана р. 1844 в Петербургу. Шевченко в цій поезії вказує на різний підхід до справ у творчості Гоголя і в себе. У Гоголя велике знаряддя — сміх. Шевченко мусить плакати. Шевченко називає Гоголя своїм великим другом, своїм братом. Вірш Шевченка нав’язує до твору Гоголя “Тарас Бульба”.

В письмі до бувшої дами царського двору Варвари Репніної Шевченко писав весною 1850, уже з заслання, прохаючи, щоб надіслала йому примірник “Мертвих душ” з заввагою, що “Така книга буде для мене другом у моїй самотності”. Він писав ще, що Гоголя треба почитати як людину “обдаровану глибоким умом і надзвичайно ніжною любов’ю людей”. В дневнику р. 1857 Шевченко назвав Гоголя “наш безсмертний Гоголь”.

Ми згадали про недовершене знайомство. При цій нагоді назвемо знайомих*) Гоголя, з якими він близько жив, а з декотрими утримував дружбу до смерті. В Петербургу головував у кружку Ніжинціє, а жив близько з ректором університету О. Плетньовом, поетом В. Жуковським, Ол. Пушкіном. Плетньов допоміг йому влаштуватись, включно до придбання посади ад’юнкт-професора історії в Петербургському університеті. В. Жуковський був для Гоголя посередником із вищими колами і помагав йому матеріяльно. Гоголь писав, що

³¹⁾ “Литературное наследство”. XIX-XXI, Москва, 1935.

*) Декого з них ми вже згадували передше.

такі як Пушкін являються в творчості раз на двісті літ. Ціненним знайомим Гоголя був проф. Олександр Никитенко, цензор його “Мертвих душ”. Лише кілька разів бачився Гоголь із Вісаріоном Белінським. Про Гоголя написав Белінський більше як 20 статей та рецензій. По році 1842 Гоголь майже зв’язався з Москвою, за вийнятком того, що твір “Вибрані місця з листування з приятелями” видав П. О. Плетньов у Петербургу. В Москві жив Гоголь близько з істориком і журналістом М. Погодіном, письменником С. Т. Аксаковом і його родиною, проф. С. П. Шевирьовом, з Михайлом Щепкіном, знаменитим драматичним актором, проф. Осипом Бодянським, і проф. Мих. Максимовичем. Три останні українського походження. Р. 1833 переїхав Максимович до Києва як професор російської літератури і повернувся до Москви 1849. У Погодіна мешкав Гоголь, коли відвозив сестер до Василівки і р. 1848, коли перенісся до дому графа Толстого, пізнішого обер-прокурора Святішого Синода. Завжди сердечно вітала Гоголя родина Аксакових, так що навіть Гоголь згадував, що він так почав вестися, щоб їм менше подобатися; він писав, що в їх поведінці передано цукру.

Славні були “вареники” в Москві — це було прийняття у Аксакових з обов’язковими українськими стравами, тому що в гостях були малороси, як Гоголь, Максимович, Щепкін і Бодянський. Треба зазначити що Погодін, Аксаков і Шевирьов були чільними представниками слав’янофілів, які сприймали без застережень царат, православіє і офіційну народність, що покритичалося з санкцією кріпацтва. З цими людьми дружив Микола Гоголь. Найближче жив з проф. Шевирьовом, що видавав його твори, робив мовну коректу і завідував грешовими справами Гоголя. Названі діячі рятували Гоголя в його фінансовій скруті і їм Гоголь був зобов’язаний. Про цю дружбу маємо такі слова в листі Гоголя до Шевирьова з р. 1843: “З Вами³²⁾ (т. є. з Шевирьовом, Погодіном і Аксаковом) ближче зв’язане моє життя. Ви вже довели наше святе приятелювання, що основане не

³²⁾ “Гоголь в воспоминаниях современников”, ст. 153, Москва, 1952.

на земних відношеннях і пов'язаннях і задля яких я не раз плакав у глибині моєї душі": Гоголь не дався втягнути до політичного табору слов'янофілів і це було причиною, що Аксаков нарікав на Гоголя, що він ніколи не тишився повним довір'ям.

Гоголь звертався до Погодіна за порадами в справах історії. Мабуть, від Погодіна погляд у Гоголя, що Київська Русь не українська. Гоголь починає українську націю з підбоєм українських земель Литвою. Чомусь Гоголь не пішов під цим оглядом за М. Максимовичем щодо українськості Київської Русі. Це, мабуть, небагато вносило різниці, тому що Максимович при цьому обстоював якнайбільшу близькість української мови і народу до російської мови і народу³³). Погодін був погляду, що українці відрубний нарід від російського і такий же погляд висловив Микола Гоголь.

Слов'янофіли хотіли притягнути Гоголя до співпраці в їхніх виданнях, та Гоголь на це не пішов. Тільки нарис "Рим" появився в "Москвитянині" і ще дещо.

При цій нагоді наведемо характеристичного листа Гоголя до Погодіна; листа передав С. Т. Аксаковом, але цей задля різкості і безпощадної одвертості не передав листа адресату. Ось його текст: "Між нами зайшло щось невияснене: той тягар, що ти чув ради мене, я чув ради тебе. Я вирвався з домику на Дівочім полі (мешкання Погодіна) наче б з многолітнього мрачного заарештування. Ти був страшний для мене. Мені здавалося, що в тобі замешкав дух тьми, заперечення, хаосу, сумнівів і страху. Самий твій вид перестрашений і мрачний наводив сум на мою душу. Я втікав від тебе цілими тижнями".³⁴)

Ми згадаємо ще одну справу з Погодіном, яка багато напсувала крові Гоголеві. Це справа портрету Гоголя; портрет опублікували Погодін у "Москвитянині" і його учень І. Бецький у "Молодику" в Харкові. Портрет був роботи А. А. Іванова з р. 1841 в Римі. Портрет мав

³³) "Україна", ст. 572 ч. 7, Париж, 1952. (Ю. Ш.. Забуті сторінки).

³⁴) "Гоголь в воспоминаниях современников", ст. 620, Москва, 1952.

інтимний характер і не був призначений до оголошення. Гоголеві навіть залежало на тому, щоб його не опублікувати. З тої причини, що артист А. А. Іванов, малюючи образ “Поява Месії” надав Гоголеве обличчя одній із замітних осіб малюнку, а саме грішникові, що відвернений від Христа боїться кари. Коли Гоголь довідався про публікацію свого портрету, порадив Іванову змінити обличчя згаданої постаті, званої під ім’ям Найближчого*).

Пишучи про літа з-перед 1842 р., ми мусимо ще згадати справи характеристичні для життя Гоголя. Гоголь хворував; одного разу в Римі так тяжко захворів, що виздоровлення приписав чудові. Дехто починає містичний напрям Гоголя з р. 1840. Щоб мати якусь опору в житті, Гоголь бажав стати заступником державного опікуна російських артистів і письменників, що перебували в Італії. Хоч дехто з приятелів допомагав йому в цій справі, Гоголь не дістав призначення. Анненков писав, що з роком 1841 у Гоголя слідний нервовий розстрій. В цій життєвій суматосі, коли то Гоголь шукав життєвого опертя і забезпечення щонайменше на кілька літ, замітні є слова Гоголя про його відношення до Росії. В листі з 28 грудня 1840 він писав до Аксакова, що він сильно відчуває любов до Росії³⁵). С. Аксаков коментує ці слова в той спосіб, що вони є вказівкою, що такого почування передше в Гоголя не було, або було дуже мало.³⁶) С. Аксаков приписує собі і своїй родині вщеплення такого почування в Гоголя. В листі з 5. березня 1841 Гоголь писав із Риму до С. Аксакова: “тепер я ваш; Москва мені батьківщина. З початком осені я притисну вас до моєї русської груді”.³⁷) С. Аксаков подає, що це письмо одушевило всіх приятелів Гоголя. Воно було доказом навернення Гоголя до Росії.

*) Н. Г. Машковцев “История портрета Гоголя” в “Н. В. Гоголь” под ред. В. В. Гиппиуса, т. II, 407, Москва, 1936.

³⁵) “Гоголь в воспоминаниях современников”, ст. 130, Москва, 1952.

³⁶) “Гоголь в воспоминаниях современников”, ст. 131-132, Москва, 1952.

³⁷) “Гоголь в воспоминаниях современников”, ст. 133-134, Москва, 1952.

“МЕРТВІ ДУШІ”

По шестилітній праці появилася нарешті перший том “Мертвих душ” р. 1842. Це признаний архитвір світової літератури задля характеристики зображених постатей, що їх імена стали називними. Назвемо їх тут, ось як Манілова, Ноздрьова, Плюшкіна, Собакевича, Чічікова, “даму приємну під кожним оглядом” і “даму тільки приємну” і ін. Москалі мають сантимент до цього твору ще й тому, що Гоголь не тільки вказав на їхні недостачі, але що предказав Росії світлу будуччину через талановитість народу і велетенську країну. Ми стверджуємо, що деякі патріотичні дигресії в “Мертвих душах” разять як штучно вміщені, тому що в зв'язку з подорожжю такого циніка і нелюда, що ним був Чічіков.

Події в повісті “Мертві душі” представляються так. До губерніяльного міста заїздить колежський совітник Павло Іванович Чічіков, поміщик, як він велів себе записати в гостинниці, за ним візник Селіфан і лакей Петрушка, досить темні типи. Чічіков оглянув місто і зложив візиту всім вищим достойникам міста, як губернаторові, віце-губернаторові, поліцаймайстрові, голові скарбової палати, поштмайстерові. Познайомився також із поміщиками ось як з Маніловим, Ноздрьовим і Собакевичем. Всім подобався. Навіть Собакевич, що “рідко відзивався про кого-небудь добре,” сказав дрижині про Чічікова, що це “надзвичайно приємна людина”. До кожного Чічіков знав властивий підхід. Він уже був і на більшому прийнятті в губернатора. Варт тут навести один з образків із “людської комедії”: “Чорні фраки мигтіли й метушилися нарізно й купами там і там, як носяться мухи на білому сяючому рафінаді в пору гарячого липневого літа, коли стара ключниця рубає й ділить його на сяючі грудки перед розчищеним вікном”. “Повітряні ескадрони мух, здійняті легким повітрям, влітають сміливо, як повновладні господарі, і, користуючись підсліпуватістю старої та сонцем, що непоокіть очі її, обсідають ласі шматочки, де розкидом, а де густими купами. Насичені щедрим літом, що й так на кожному кроці розставляє ласі страви, вони влетіли зовсім не за тим,

щоб їсти, але щоб тільки показати себе, пройтись туди й сюди по цукровій купі, потерти одна об одну задні чи передні ніжки, або почухати ними в себе під крильцями, або, витягнувши обидві передні лапки, потерти ними в себе над головою, повернутись і знову прилетіти з новими докучливими ескадронами”.³⁸⁾

Знаменне, що Чічіков завважив у міському суді і що про це читав в місцевій газеті: “Він (Чічіков) зазирнув і в міський сад — читаємо — що складався з тоненьких, що кепсько прийнялись, дерев . . .” “А втім, хоч ці деревця були не вищі за очерет, про них було сказано в газетах при описі ілюмінації, що місто наше прикрасилось завдяки дбайливості цивільного правителя садом із тінявих та гіллястих дерев, які дають прохолоду в спеку і що при тому було дуже зворушливо дивитись як серця громадян тремтіли в надмірі вдячності і струмілі потоки сліз на знак подяки до пана градоначальника.”³⁹⁾

Чічіков спрямовує свої кроки до поміщиків; він найперше їде з візитом до Манілова. Це досить приємна людина, але “в цю приємність, мабуть, передано було цукру”. Він головним чином фразесович, господаркою не займається, на поля не їздить; господарство йшло само собою. З ними Чічіков добив скоро торгу і набув мертві душі даром.*)

Припадок завів Чічікова до Коробочки. Вона скинра, що завжди нарікає на злі часи, але гроші складає. Вона дуже недовірлива. Обіцяючи їй протекцію в уряді, а ще й те, що в неї думав закупити чимало матеріялу, купив мертві душі, хоч і важко торгуючися з нею.

До неї заїхав Чічіков у зливу. Охороною в неї пси. Автор так описує концерт цих псів: “Тим часом пси аж

38) Микола Гоголь, “Вибрані твори”, ст. 311, Київ, 1948.

39) Микола Гоголь “Вибрані твори”, ст. 308-309, Київ, 1948.

*) Що таке “мертві душі”? Справа представляється так: при кожнім переписі (ревізії) поміщики подавали до адміністрації спис селян-кріпаків. Поміщики були обов'язані платити податок за дорослих чоловіків - кріпаків або тяглових селян (жінок і дітей тут не враховувано). Список був важний до слідуючого перепису і хоч могло багато померти, та податок залишався незмінений до слідуючого перепису. Як бачимо, мертві душі вважалися тут якийсь час живими. Люди поміщені в списку, називалися “ревізькими душами” — Гоголь ще й назвав мертвими душами героїв “Мертвих душ”.

заходились усіми можливими голосами: один, закинувши вгору голову, виводив так протяжно й так старанно, немов за це одержував бозна яку платню; другий дріботів похалцем, як паламар; проміж них дзвенів, як поштовий дзвоник, невгамований дискант, певне, молодого цуцика, і все це нарешті завершив бас, може, старик, наділений дужою собачою натурою, бо хрипів, як хрипить півчий контрабас, коли концерт у повному розпалі: тенори підводяться навшпиньки від великого бажання вивести високу ноту, і все, що тільки є, поривається догори, закидаючи голову, а він один, засунувши небрите підборіддя в галстук, присівши й опустившись майже до землі, пропускає звідти свою ноту, від якої трусяться й деренчать шибки⁴⁰).

Мабуть, кращої капелі і поміщиця не була варта.

Ідучи до Собакевича, Чічіков зустрів Ноздрьова. З ним хотів найперше добити торгу. Але Ноздрьов мав інший плян: найперше — впоїти гостя, відтак заграги в карти. Чічіков відмовився. Заграли в шахи. Ноздрьов пошахрував. Чічіков звернув йому на це увагу, що так не годиться. Виникнула колотнеча, і хто-знає як була б скінчилася, коли б не капітан справник, що повідомив Ноздрьова, що він під судом. Ноздрьов приготував службу, щоб побити Чічікова (“в дверях стояли два сильні кріпосні дурні”). Який великий хвалько з Ноздрьова бачимо з того, що хвалився, будьто за обідом сам випив сімнадцять пляшок шампанського, а на ловах ловив зайців за задні ноги.

В дорозі до Собакевича наїхала на Чічікову фурманку чужа, а в ній дві пані: одна старша, а друга шістнадцятилітня. Вони роз'їхались не познайомившись, але цікаво, що автор пише про молодих інституток. Його слова: “Вона тепер як дитя, все в ній просте: вона скаже, що на думку впаде, засміється, де захоче засміється. З неї все можна зробити, вона може бути диво, а може вийти й погань. Ось хай-но за неї візьмуться тепер матусі і тітусі. За один рік так її наповнять усяким бабством, що сам рідний батько не пізнає. Звідки

⁴⁰) Микола Гоголь, “Вибрані твори”, стор. 337, Київ, 1948.

візьметься й надутість, і вимушеність; почне повертатись за витвердженими повчаннями; почне сушити голову й вигадувати, з ким, і як, і скільки треба говорити, як на кого дивитись; кожну хвилину боятиметься, щоб не сказати більше, ніж треба; заплутається, нарешті, сама, і кінчиться тим, що почне, нарешті, брехати все життя, і вийде просто чортзна-що!"⁴¹).

У Собакевича все було якесь міцне, непохитне, в якомусь міцному і нездарному порядку. У Собакевича добив торгу про мертві душі. Знаменне, що пише автор про російську мову в порівнянні з іншими мовами: "Серцевіданням і мудрим пізнанням життя озветься слово британця, легким чепуруном блисне й розсіється недовговічне слово француза; вигадливо придумає своє, не кожному приступне, розумнокощаве слово німець; але немає слова, що було б таке замашне, спритне, що так вирвалося б з-під самого серця, так би кипіло й мінілося, як влучно сказане руске слово"⁴⁰).

Від Собакевича поїхав Чічіков до Плюшкіна. Це скупар задля самої скупости. Жінка померла, дочка померла. Друга дочка вийшла заміж, але допомоги від нього не дістала жадної. Він нагромаджував усякої всячини хіба на те, щоб гнило. Полотна, що їх нанесли мужики перетворювались на гнилизну і діри. І сам він нарешті обернувся на якусь діру в людстві. І з ним договорився Чічіков про мертві душі.

Катастрофальна господарка контрастує з садом, що буйністю пишається. Природа — тут сильна, та люди — нікчемні.

Гоголь писав наче про себе, пишучи: "Щасливий той подорожній, що після довгої, нудної дороги з її холодами, сльотою, гряззю, невиспаними станційними доглядачами, бряжчанням дзвоників, сварками, візниками, ковалями і всякого роду дорожніми негідниками, бачить нарешті знайомий дах із огниками, що линуть назустріч, і постануть перед ним знайомі кімнати, радісний крик людей, що вибігли назустріч, шум і біганина

⁴¹) Микола Гоголь, "Вибрані твори", стор. 380, Київ, 1948.

⁴⁰) Микола Гоголь, "Вибрані твори", ст. 395, Київ, 1948.

дітей, і заспокійлива тиха мова, уривана поцілунками, спроможними винищити все сумне з пам'яті. Щасливий сім'янин, що має такий куток, але горе нежонатому!" (Ст. 415)

В дальшому писав Гоголь, що щасливий письменник, який може писати про добрі речі, може бавити, бо його проголосять славним, любим, але доля письменника зовсім відмінна, який хоче написати правду. Його засудять, йому залишиться самотність "без поділу, без відповіді, без співчуття, як безсімейний мандрівник залишиться він сам серед шляху. Суворе його становище і гірко відчує він свою самотність" (ст. 416)

Приїхавши в город, Чічікові повелось зробити купчу відносно мертвих душ. Всі помогали, ще й начальник суду сказав йому, щоб він нічого не платив чиновникам по засаді, що "приятелі мої не повинні платити". Чічіков загуляв на прийнятті в поліцмайстра. Запили також по своєму його слуги Селіфан та Петрушка.

Чічіков вибрався на бал до губернатора. Тут знайомиться з дочкою губернатора, згаданою перше шістнадцятилітньою бльондинкою. Всі думають, що це наречена нашого майбутнього мільйонера, Чічікова. Та бешкету наробив Ноздрьов звідомляючи, що Чічіков торгує мертвими душами. Чічіков покинув бал, дома не міг заснути, ще й довідався, що в город заїхала Коробочка, щоб розвідатися, що це за спекуляція з мертвими душами.

Не від речі буде коли звернемо увагу на те, що пише Гоголь про жінок. Найперше про їхні очі: "Самі очі (жіночі) така безконечна держава, в яку заїхала людина і згадуй як звали! Вже її звідти ні гачком, нічим не витягнеш. Ну, спробуй, наприклад, описати самий блиск їхній: вогкий, бархатний, цукровий, Бог їх знає, якого немає ще! і твердий, і м'який, і навіть зовсім темний, або як дехто каже в млості, або без млості".⁴²⁾

Дами вміють сваритися, завважає Гоголь, особливо із-за невідданої візити, або за те, хто має зайняти перше місце. В цьому вони мужів майже шлють на двобої.

⁴²⁾ М. Гоголь, Вибрані твори, ст. 443, Київ 1948.

Цікава делікатність цих пань: “Ніколи не говорили вони: я висякалась, я спітніла, я плюнула, а говорили: я полегшила собі ніс, я обійшлась за допомогою хустинки. Ні в якому випадку не можна було сказати — ця склянка або ця тарілка смердить. І навіть не можна було сказати такого, що дало б натяк на те, а говорили замість того: ця склянка негарно поводитьься, або щось на зразок цього.”

Про дамські строї маємо таку замітку: “Ось штука: повбирались у бабські ганчірки! Диво яке, що інша накрутила на себе тисячу карбованців! Та це ж коштом селянського оброку або, ще гірше, коштом совісти нашого брата”. (с. 452)

Важна подія стається для Чічікова: жінки беруть його на язика. Дама присмна (віце-губернаторова) відвідує даму присмну під кожним оглядом. Справа Чічікова і купно мертвих душ не дають їм спокою. Ось Коробочка заїхала до протопопші, щоб розвідати докладніше про продаж мертвих душ. В місті вже говорили, що Чічіков хотів викрасти дочку губернатора. Справу мертвих душ спопуляризували обі дами в місті. Саме тоді розповсюджено вістку, що губернатора повідомлено, що в губернії перебуває фальшивник грошей, а також що пошукують розбійника. З цієї причини влада може затримати кожну підозрілу людину.

Присмна дама під кожним оглядом бажала задержати завжди перше місце за собою. З нею не легко воювати. Вона всюди люблена, навіть любила вірші, була часом мрійна. “Часом у кожному присмному слові її стриміла... ух яка шпилька... навіть для найближчих, найбільш улюблених”. (ст. 456)

Вже і засідання маємо у поліцмайстра у справі Чічікова. Постмайстер подає здогад, чи часом Чічіков не капітан Копейкін. Він же переповідає історію про Копейкіна. Це капітан, що втратив руку і ногу в часі наполеонівської кампанії. Він прибув до Петербургу, прохаючи в міністерстві допомоги. Про це рішає цар, а що цар зайнятий іншими справами і Копейкіну доведеться ждати. Коли ж він зробився докучливий замість чекати, йо-

го відставлено додому. Але він зорганізував банду і робив різні пакості громадянам. Поліцмайстер завважив, що Чічков не може бути капітаном Копсйкіним, тому що в нього цілі руки і ноги. Підказано ще здогад, чи Чічков не є мандруючий Наполеон, бо до нього подібний з лица. Та з цього здогаду нічого не вийшло. Рішили переслухати Ноздрьова. Цей набрехав, скільки уяви стало.

Тим часом Чічков захворів і не виходив із дому впродовж трьох днів. Коли вийшов до міста, його або не приймали, або збували чим-небудь. Навідуеться до нього Ноздрьов і інформус, що місто проти нього. Позбувшись Ноздрьова, Чічков рішається на виїзд.

Ми ще довідемося про минуле Чіčkова. Він син не-заможного поміщика. В школі вчився добре і з'єднав собі управу школи. Став опісля чиновником у суді, а навіть начальником, нога поховзлася йому в комісії будови. Перейшов відтак до митного уряду: коли став начальником, правда, перетягнув струну, але дещо заощадив гроша. Пішов скуповувати мертві душі і саме тепер виїздить із губерніяльного міста в часі похорону прокурора. Знаменне поучення дав Чічкову його батько: "Гляди, Павлуша, вчись, не дурій і не байдикуй, а найбільше догоджай учителям і начальникам. Коли догоджатимеш начальникові, то хоч і в науці не вступиш, і хисту Бог не дав, все ж посунешся і всіх випередити. З товаришами не водись: вони тебе добра не навчать; а коли вже пішло на те, так водися з тими, що багатші, щоб при нагоді могли бути тобі корисними. Не угощай і не частуй нікого, а поведься краще так, щоб тебе угощали, а найбільше бережи і складай копійку, ця річ найнадійніша в світі. Товариш або приятель тебе обдурить і в біді перший тебе зрадить, а копійка не зрадить, хоч у якій біді ти будеш. Усе зробиш і все проб'єш на світі копійкою".⁴³⁾

Про Чіčkова завважено, що в нього "не було прив'язання власне до грошей і для грошей; ним не во-

⁴³⁾ Микола Гоголь, Вибрані твори, ст. 497.

лоділи скнарість і скупість”... він прагнув вигоди: “Йому ввижалося спереду життя у всіх вигодах”. (ст. 499)

У ліричних уступах автор підкреслює, що Росія полонить людину, тягне до себе. Простір і талановитість народу віщують щось велике. Тут місце для багатиря, пише Гоголь: “Прийде муж, обдарований божественними прикметами, або чудова російська дівчина, якої не знайти ніде в світі” ст. 495. Гоголь порівнює Росію до птиці-трійці. Росія також мчить у невідоме велетенським рухом. Інші народи й держави “скоса поглядаючи, уступаються і дають їй дорогу”.⁴⁴⁾

Нікчемні поміщики володіли самовладно мільйонами кріпаків. Вони ж уважали себе сіллю землі. Живі люди були у власті нездар.

Манілов пустий; він нездатний до якогось практичного завдання. Він легкодух, сибарит. Назовні елегантний, а на ділі в нього жадного прагнення, жадної живої думки. Можна його окреслити як сентиментального фантаста. Суспільна вартість із нього ніяка.

В протиставленні до Манілова Коробочка це діяльна особа; вона завжди за тим, щоб посісти більше. В неї і господарка не зле поставлена. Вона живе життям відосібленим від світу; в неї ані сліду духового зацікавлення. Мабуть, Чічікове означення “дубиногорова” найкраще схоплює її істоту.

Ноздрьов відзначається “широотою” природи, розмахом. Він скоро стає з новим знайомим на “ти”, але й скоро затіває авантуру. Він дуже активний. Не надумується й хвилини, як належало б зробити, тому часто попадає в конфлікт з оточенням. Він у брехні посувається так далеко, що говорить, ніби давніше мав коня синьої краски. Він аморальний, дуже поверховний і нездатний до якогось корисного діла. В нього діло і обман це синоніми.

Собакевич подібний до ведмедя середньої величини. Їда в нього найважливіша справа. Він противник усього, що носить назву культури. Торгує всім, щоб забагатіти. Моралі не знає і навіть переконаний, що порядні люди не можуть жити на цьому світі. “Колір обличчя мав роз-

⁴⁴⁾ Микола Гоголь, Вибрані твори, ст. 516.

жарений, гарячий, який буває на мідному п'ятаку. Відомо, що є багато на світі таких облич, над обробкою яких природа не довго мудрувала, не вживали ніяких дрібних інструментів, як ось терпугів, сверделець та іншого, а просто рубала з усього плеча: ударила сокирою раз — став ніс, ударила вдруге — стали губи, великим свердлом колупнула очі і, не обстругавши, пустила в світ, мовивши: живи!”⁴⁵⁾ Про цього самого Собакевича читаємо ще й таке: “Швидше залізо могло застудитись і кашляти, ніж цей надиво сформований поміщик.”

Скупість це головна риса Плюшкіна. З жаждою посядати якнайбільше, він затратив усякі людські почуття, навіть в стосунках до своїх дітей. Він хоч обов'язаний, не помагає їм, а радше вони йому. Він уже не відрізняє вартостей і нагромаджує всякі речі в себе без розбору, хоч деякі з них уже давно втратили яку небудь вартість.. Про нього читаємо таке: “покупці торгувались і нарешті кидали його зовсім, сказавши, що це біс, а не людина; сіно й хліб пріли; скирти й стоги обертались на чистий гній, хоч розводь на них капусту; борошно в підвалах перетворилось на камінь і треба було його рубати; до сукон, полотен і домашніх матеріял страшно було й доторкнутись: вони обертались на порох”.⁴⁶⁾

Чічков походженням дворянин з зубожлої родини, вірний на ціле життя повченню батька дбати про копійку. Він уже в школі виявився користолюбивим. В суді і в митнім уряді довів, що вмє “робити” гроші. Ледве врятувався з халепи, пішов купувати мертві душі. Це вже велика спекуляція, спричинена жадобою багатства. Він умє вичекати, умє підготувати справу, умє також ризикувати. В нього немає морального застереження, він хищник. Вмє бути скромним, умє достосуватись до положення, знає промовити до кожної особи в інший спосіб. Він діловитий, енергійний і еластичний.

Це “порядна” людина: він любить, щоб у нього були столи тільки з лякерованого дерева; не вживає не-

⁴⁵⁾ Микола Гоголь, Вибрані твори, ст. 382, Київ, 1948.

⁴⁶⁾ Микола Гоголь, Вибрані твори, ст. 444, Київ, 1948.

пристойних слів, зміняє сорочку щодругий день, а влітку щодня.

Він усе по закону: він же говорить Манілову, що “я німію перед законом”. Але це не є перешкодою бути зацікавленим в хворобах людей, бо він дешево набув би мертві душі. Він навіть дав би гроші на епідемію і голод, щоб тільки збільшити свій масток. Таке його цинічне відношення до людей. Він за вигідним особистим життям. Він вповні поклонник матерії, а не духа.

Коли говорити про народ у “Мертвих душах”, то можемо говорити про нього в загальних рисах. Собакевич продав справді славних майстрів, ось як каретник Михеєв, тесля Пробка, цегельник Милушкін, швець Телятніков. Ніхто інший, а ярославський меткий мужик спорядив птицю-трійку. Абакум Фиров сповнений संबоди, не видержав кріпаком і пішов у бурлаки.

Народ у Гоголя найкраще проявився в народній пісні. В пісні народ проявив радість життя, розмах і високу моральну вартість. Але народ уміє і мститись. Ось села Вошива Пиха, Боровка-Задирайголова вбили начальника Дробяшкіна тому що він занадто докучав місцевим жінкам. Щоправда автор вчинку не похваляє, але виразно вказує на реакцію села.

Автор вказує і на негативні риси з життя протолюдя: служниця Плюшкіна Пелагея не вміє відізнити праву сторону від лівої. Не далеко від неї посунулись в освіті та поведінці слуги Чічікова. Автор ще називає Кифу Мокійовича, що любив філософувати, з чого ні для нього, ні для других не було хісна. Але щоб сина скермувати на слухний шлях, до цього Киф не був здатний. Син залишився розбишакою, тільки для себе просуваючи дорогу, зо шкодою для других.

В зв'язку з першим томом “Мертвих душ” скажемо ще кілька слів про другий том. Ми обмежимось до кількох слів, тому що його й досі, мабуть, не переложено на українську мову, хоч уже Чернишевський завважив, що деякі місця в ньому належать до найкращого, що Гоголь взагалі написав.

Гоголь почав працювати над другим томом у р. 1840. Незадоволений своїми осягами тому що не вказав шляху до кращого, він спалив другий том р. 1845. Мабуть, заціліли рештки другого тому з цього часу і ці рештки видано по смерті Гоголя р. 1855. Над новою редакцією другого тому почав Гоголь працювати р. 1848. Вже 1851 р. другий том був готовий, але перед смертю 1852 р. Гоголь спалив цей том у душевним розстрої або признаючи недосконалість свого твору, не бажав подати неправду за правду.

Другий том носить признаки примирення з суспільним ладом, з кріпацтвом. Але й у ньому генерал висловився, що його чиновники всі мерзавці. В цьому томі поміщики Петро Петрович Петух і Хлобуєв це поміщики типу першого тому. Полковник Кочкарьов це ярка сатира на бюрократичну Росію. В особах поміщика Костанжогло і купця Муразова Гоголь хотів дати образ поборників трудового життя — отже постаті позитивні. Чічков у цьому томі діяльний, підприємчивий хищник, але вмів бути й ліричний, а навіть сантиментальний.

Треба завважити, що “Мертві душі” це певний етап у розмаскуванні життя. “Одружіння” дає нам образ родинного життя в Петербургу, “Ревізор” зображує чиновничу верству, “Мертві душі” розмаскують поміщиків і чиновників, а оповіданням про капітана Копейкіна — царський уряд.

Рецензії на “Мертві душі” звернені проти Гоголя писали Сенковський, Греч і Полевой, обнижуючи вартість мови твору, кажучи, що образ Росії в нім неправдивий. Шевирьов, особа, що відтак дуже близько стояла до Гоголя, писав, що Гоголь не національний письменник, а скорше космополіт, що під чужими впливами, під враженням Італії написав свій твір. Приятель Гоголя К. Аксаков бажав пересунути твір Гоголя в минуле, вважаючи твір гідним Гомера. Цей сам К. Аксаков писав Гоголеві, що “багато поміщиків не на жарт вискакують із власної шкури і вважають вас своїм особистим смертельним ворогом”. Авантюрник, гуляка граф Ф. І. Толстой, що бував деякий час на островах Алевтських,

М. В. Гоголь

Аквареля И. Жерена, 1836 р.

заявляв, що Гоголь ворог Росії і що його треба в кайданах одіслати в Сибір. Один воєнний сенатор на прийнятті в губернатора Москви І. В. Капніста голосно виявив невдоволення, що революціонера Гоголя пускають до порядного товариства.

Вісаріон Белінський так писав про “Мертві душі”:
“У нас торжествують приземність, пересічність, нищота, бездарність, нетворчість, літературні дощові бульки. В літературі ми свідками діточої сварки, фальшивих почувань, фарисейського патріотизму, противної народности. І ось дослівно відсвіжуючий блиск грому серед томлячої й шкідливої духоти й засухи; це поява твору чисто русского, національного, добутого з глибин народнього життя, настільки правдива, настільки патріотична, що безпощадно зриває заслону з дійсности і яка надихана великою кровною любов’ю до плодового зерна русского життя; твір безмірно мистецький щодо концепції і реалізації, щодо характерів і подробиць русского життя, рівночасно глибокий думкою, соціяльний і історичний”.⁴⁷⁾

Герцен писав про “Мертві душі”, що вони потрясли цілою Росією. В ім’я гідности людини, в ім’я справедливости Гоголь виніс безпощадний присуд на закостенілість, рабство, егоїзм і приземність існування в своїм творі. Чернишевський писав про Гоголя, що він допоміг руским пробудити власне сумління і в цьому бачив правдиву його заслугу. В сліди Гоголя пішли такі письменники як Салтиков-Шчедрін, Г. Успенський, Помяловський, Решетніков, Островський і Слепцов.

“Мертві душі” мали вплив на такі романи, як “Хто винен” О. Герцена, “Обломов” Гончарова, “Поміщицьке гніздо” і “Батьки і діти” Тургенєва, і “Воскресеніє” Толстого.

⁴⁷⁾ “Гоголь в воспоминаниях современников”, ст. 262, Москва, 1952.

II.

МІСТИК

Гоголь писав до С. Т. Аксакова 28. грудня 1840, що “дорога, хоч це може дивно, рятує його”⁴⁷⁾. На жаль, не мав засобів на далеке подорожування. В листі з 5. березня 1841 писав до того ж Аксакова, що: “для нього конечне подорожування, воно одно його зміцнює”⁴⁸⁾. Чи подорожування вияснювати козацьким пригодницьким духом, чи нервовим станом, при чому Гоголь мав в більшому до діла зі зіпсутим жолудком так, що в подорожах його хіба ще більше розстроював, ніж зміцнював, тяжко рішити. В подорож вибирався Гоголь все радо. Носився навіть з наміром стати кур’єром, але цього не здійснив.

Гоголь завжди возив з собою більший мішок і в ньому такі туалетні речі як олива на волосся, вуси і борідку, кілька щіток, між ними одну більшу на своє довге волосся, ножиці, щипчики і щіточки на нігті і декілька книжок. Між іншим, довший час возив Шекспіра у французькому перекладі. Про цей мішок, як складову частину подорожі, згадує С. Т. Аксаков у своїх споминах.

Гоголь виїхав за границю р. 1842 і там пробув до р. 1848. Бував у Німеччині, Франції, а найдовше в Італії. Бажав побачити Англію, але через недостачу гроша не бачив її, не бачив також Еспанії. Зате бачив р. 1847 Святу Землю, місця, де родився і куди ходив Христос. Гоголь шукав там зміцнення своїх релігійних почувань, бо передусім справі релігійній і правопорядковій присвятив десять кінцевих літ життя. Деким проголошений революціонер і шкідник Росії забажав замиритися з дійсністю, т. є. з тими, що мали владу, з існуючим

⁴⁷⁾ Гоголь в воспоминаннях современников, ст. 130.

⁴⁸⁾ Гоголь в воспоминаннях современников, ст. 133.

правопорядком. Це змагання проявилось передусім в другім томі “Мертвих душ” і у “Вибраних місцях з листування з друзями” (1847 р.). Дехто називає цей період містичним напрямком. Передше, ніж скажемо більше про останній названий твір, торкнемося ще інших справ.

Як Гоголь давав собі раду фінансово, це тяжко означити. Він зовсім не жив в розкошах, а радше в непевності. Цю непевність віддзеркалює лист писаний до маляра Іванова. Цей лист цитує А. М. Черніцкая в статті “Гоголь і мати” в “Историческом Вестнике” т. 36, СПб, 1889. Ось він: “Ви можете безжурно прожити кілька літ (тому що мав стипендію), а в мене бувають часи, що не знаю, як проживу завтра... Не знаю навіть, чи мене за мої гроші зможуть поховати”. Ми вже згадували про позички, які затягав Гоголь. В листі до Шевирьова з р. 1843, поміщеному в споминах С. Т. Аксакова, Гоголь ще згадує⁴⁹⁾, що він часом діставав дарунки з Петербургу, коли там був В. Жуковський. Але хто посилав і скільки, цього не розвідатися. Гоголь розпочав чиновничу кар’єру з платнею не більшою як 400 руб. в рік, а тим часом загрозицею він твердив, що йому потрібно 6 тис. крб. в рік. Цієї конечности, очевидно, ані його мати, ані також Трощинський мабуть не розуміли. Сам Гоголь потрапив обмежитися в своїх запотребуваннях до найменшого, і то навіть у їжі, однак гроші йшли. Вже в короткому часі по виїзді з Росії звернувся до приятелів, звідомляючи, що він без гроша. Р. 1843 писав до Шевирьова, С. Т. Аксакова і Погодіна, щоб зайнялися виданням його творів, заповнюючи його в 6 тис. руб. річно, через три роки. Він писав, що це для нього життєва конечність, інакше скоро наблизиться до життєвої катастрофи. Душевний стан його був видко пригноблений; він писав в цій справі листа до С. Т. Аксакова⁵⁰⁾, що “коли не стане гроша, або не буде грошей на реченець, то зберіть гроші хоч би у виді милостині. Я бідний і не стидаюсь свого стану”. Виданням творів зайнявся мабуть — Шевирьов. Заплачено довгу

⁴⁹⁾ “Гоголь в воспоминаниях современников”, ст. 194.

⁵⁰⁾ “Гоголь в воспоминаниях современников”, ст. 185.

4,500 руб. Погодіну і петербурзькі довги. Справи грошові заторкують інші і ми їх тут згадаємо.

Гоголь був одушевлений ідеєю відродження країни по лінії християнській. Коли має голосити ідею відродження, то сам мусить стати аскетом, щоб бути гідним віри, так думав. Це також пояснює нам, що він не стидався убожества. Щобільше, він з р. 1844 призначував гроші на допомогу студентам і цією допомогою завідував проф. Шевирьов, видавець його творів.

З другої сторони, він побачив, що гріш йому потрібний на побут за границею, на те мабуть щоб простудювавши відповідну літературу, сказати нове слово Росії. Він обертався за границею в кругах російської аристократії, яка могла звернути йому увагу на численну літературу, що санкціонувала дотеперішній суспільний лад. В. А. Десницький згадує твір Сільвіо Пеліко “Про обов’язки людей” (по-італійськи). В німецькій мові був знаний твір Юстуса Мозера “Патріотичні фантазії”. Була також відповідна література в російській мові; в українській мові видав Григорій Квітка-Основ’яненко “Листи до любезних земляків” р. 1839, в яких на християнській основі виправдував кріпацтво. Григорій Квітка-Основ’яненко був званою особою для Гоголя; він же з його п’єс зачепнув деякий матеріал для “Ревізора”. Одного разу, як згадує в своїх споминах А. Д. Галахов⁵¹), Гоголь мав станути в обороні твору Квітки “Пан Халявський” з р. 1839, в якому вважали героя карикатурою. — Гоголь бажав основно приготуватися до свого нового слова для Росії і на те потребував трьох літ. Він покладав великі надії на свій новий твір.

Ще декілька слів про матір Гоголя, тому що вона в розгарі плянів сина звернулася до нього про допомогу. Цього досі не робила з тієї причини, що син по змозі слав допомогу. Але дружина С. Т. Аксакова написала до неї, що “Мертві душі” дуже добре розходяться і що доходу буде чимало. Щоправда Гоголь написав до свого видавця проф. Шевирьова, щоб по змозі і для матері післав гроші; у зв’язку з цим Гоголь перший раз різко виразився про

⁵¹) “Гоголь в воспоминаниях современников”, ст. 403.

матір у листі до Аксакова з Риму 18 березня 1843 р.: “Мама⁵²⁾ подумала що я багач і можу легко їй допомогти... Вона любить своїх дітей до осліплення, і в цьому немає у неї меж. Мама моя повинна мене знати просто як доброго сина, але не їй судити про мої таланти”. Син твердив, що мати не так грошей потребує, як доброї поради. Вона на думку сина, що мабуть правдиве, була не господарна. При трьох дочках дома вона тримала завідувачу господаркою. Коли син послав р. 1847 тисячу рублів на заплачення податків, то мама справила за них камінну підлогу для церкви, хоч і син не легко послав гроші, а і дома не було гроша. Син похвалив ціль, але зауважив, що з цією справою можна було якийсь час почекати. Іншим разом писав він додому, що там тільки думають, якбто видати копійку, що завелася, а не думають як її придбати. Отже образ матері відбігає далеко від того, що звичайно має місце в популярній гоголівській літературі. Але ми ще до цієї теми вернемо. З дому ще алярмовано сина, що вони неспокійні з приводу того, що Гоголь хоче кинути православіє і перейти на католицизм. Це було підозріння тому, що Гоголь бував в домі княжни Волконської, яка перейшла на католицизм, а крім того він удержував товариські зв'язки з польськими монахами. Та підозріння легко було кинути. Гоголь хоч мабуть мав симпатії до католицизму, у своїх обставинах не думав про зміну віроісповідання, тим більше тоді, коли бажав, щоб його нового слова послухала Росія.

Не від речі буде тут згадати лист Гоголя до О. О. Смірної з 24. грудня 1844 р., поміщений в “Записках о жизни Н. В. Гоголя” Миколая М. (П. Куліша), другий том, ст. 143, СПб, 1856. Лист мав майже вартість публічного звернення тому, що Смірнова мала зв'язки з правлячими кругами, а також з тими, що в той час творили публічну опінію. Лист знаменний ще тим, що Гоголь і в листі до С. Т. Аксакова з 5 березня 1941 р. і в “Мертвих душах”⁵³⁾ заявив, що він руский, а тимчасом р. 1844 бачимо, що Гоголь не уважав цієї справи

52) “Гоголь в воспоминаниях современников”, ст. 165.

53) М. Гоголь, Вибрані твори, розд. II, ст. 315, Київ, 1948.

остаточно вирішеною. Те, що Гоголь пише про майбутнє, не належить до нього, тому що майбутнє не в його руках. Лист стверджує, що він р. 1844 русским не став і не став ним до кінця свого життя. Лист, про який мова, такий: "Скажу вам одно слово щодо того, яка в мене дужа: хохлацька чи руска... На те скажу вам, що я сам не знаю, яка в мене душа: хохлацька чи руска. Знаю, тільки те, що в жоден спосіб не дав би я першенства ні Малоросу перед Русским, ні Русскому перед Малоросом. Обі природи досить щедро надарені Богом, і наче навмисно кожна з них віддільно містить те, чого друга немає. Це вказівка, що вони повинні доповнити одна одну... (їхнім завданням) об'єднатись пізніше в одно ціле і утворити собою щось досконале в людстві".

Гоголь був імігрантом в серці Росії, добув там славу найбільшого письменника, наслідника Пушкіна, придбав приятелів і навіть допомогу, а всетаки затримав багато незажености. У нас немає переконання, що Гоголь вірив у злиття обох народностей, він, що виразно показав на разячі різниці між ними.

Новим словом для Росії, над котрим Гоголь багато трудився, мав бути твір "Вибрані місця з листування з друзями"*). Зло ще було в тому, що він з тим твором навіть зв'язував свою особисту долю. Твір у великій мірі присвячений літературним справам. Є у ньому теоретичні міркування, які викликали велике обурення між поступовцями Росії, що чомусь вважали Гоголя своїм пророком і вождем. Гоголь писав як чиновники мають поводитись, скільки добра можуть жінки зробити для краю. Він став уважати кріпацтво за нормальне

*) Тому що Гоголь увійшов у стадію своєї творчости, за яку його найбільше критикували, подаємо думки людей, які до нього дуже близько стояли. І так критик П. В. Анненков у "Н. В. Гоголь в Риме летом 1841 г." (див. "Гоголь в воспоминаниях современников", ст. 254) писав, що "Гоголь шукав слави всіма силами своєї душі", головним чином молодий Гоголь. Проф. П. О. Плетньов, що так далеко дружив з Гоголем, що міг дозволити собі сказати йому правду, так писав до Гоголя р. 1944: "Але хто ти такий? Як людина — істота скрита, егоїстична, горда, недовірлива і жертвуюча всім для слави" (цитую К. Мочульський "Духовный путь Гоголя", ст. 72). Письменник С. Т. Аксаков писав у споминах про Гоголя ("Гоголь в восп. соврем.", ст. 143 - 144), що Гоголь мав "чисту, одверту, просту душу, повну любови і симпатії до людей".

явище. Цар повинен бути правдивим володарем краю, стоячи понад всіма суспільними верствами. Гоголю присвічував ідеал освіченого монарха. Він тут вертає до своєї давнішої думки з р. 1833, коли то писав драму з англійської історії, "Альфред". В цій драмі король бажав опертися на середню верству, нехтуючи найбагатшими. Цього тепер у Гоголя немає. Цар, згідно з твором, є заступником Бога на землі. Він старається про справедливі закони і їх точне виконання. Це стремління Гоголя дехто назвав змаганням до оцерковлення життя. Очевидно, коли б справді запанували християнські ідеали в житті, тоді б для всіх прийшов кращий час. Початково уряд хотів видати новий твір і поширити його в найбільшій кількості в державі, та хтось відрадив, що те мало б протилежні наслідки. Слов'янофіли прийняли твір холодно. Їх то Белінський назвав підлими, тому що Гоголь одверто проголосив те, до чого, на його думку, табор слов'янофілів підштовхнув (лист до Боткіна з 6. лютого 1847 р.). Белінський в голосному листі до Гоголя писав з приводу "Вибраних місць", що це не реалізація християнства, а радше прославлення кнута. Гоголь писав до В. Жуковського, що може й справді він в цім творі виявив себе дещо Хлестаковом і написав дещо не до речі. Гоголь пережив найбільший удар. "Ревізор" і "Мертві душі" мали вести до оздоровлення життя в Росії. Це не сталося. Його останній твір не знайшов бажаного відгуку. Між іншим архимандрит Фьодор бажав виступити з друкованим словом в обороні правдивого християнства Гоголя, та чомусь церковна влада на це дозволу не дала. Переміна у зверненні до громадянства була за велика, щоб бути прийнята одразу. Ніхто не здемаскував порожнечі, приземности тих, що звали себе сіллю землі в суспільності так ярко, як Гоголь. А тепер той самий Гоголь почав теоретично боронити існуючий суспільний лад. Пишемо, що робив це теоретично, тому що на практиці він допомагав у своїй Василівці селянам, що потерпіли від посухи. Ось що писав Гоголь матері 3. квітня 1851 р.: "Бідні селяни в поті чола роблять на нас, а ми їдючи їх хліб, не хочемо навіть звернути уваги на їх труд. Це безбожно тому нас

Бог карає, насилає на нас голод і всякі слабості і позбавляє навіть малих доходів". Коли ще пригадаємо, що Гоголь дав волю своїм двом слугам при своїй смерті, то практичне ставлення його до кріпацтва не інше, ніж передше було.

Гоголь з природи любив поучати других; так було з ніжинцями, що їх згуртував у клубі. Сестри згадували, що брат уважав, що його поради повинні бути безоглядно виконані. Під кінець життя Гоголь почув, що він має виконати певну місію. Він почав поводитися як проповідник. Своім духовим провідником вважали його пані російської аристократії, що перебували довший час в Римі. Між ними були О. Смірнова, Анна Вільговська, Софія Х. Сологуб і інші, які зміцнювали релігійний напрям Гоголя.

По невдачі з твором "Вибрані місця з листування з друзями" Гоголь душевно і матеріально почував себе життєвим розбитком. Найкраще було б, коли б міг вернути у свою рідну Василівку і там прожити дальші літа. На жаль, дома не находив ані співзвучної мови, ані думки. Ще молодим вибрав сам вигнання з дому, і це вигнання мусів донести до гробової дошки. К. Мочульський згадує в своїм творі, що Гоголь носився з думкою роздобути невеличку посаду, щоб прожити. З того нічого не вийшло. Дехто бажав, щоб він вступив в монастир. Гоголь відвідав декілька монастирів і мабуть монастирі, та їх мешканці, зробили на нього добре враження. Та він писав, що і в монастирі не втечеш від життя. Року 1840 Гоголь писав до Білозерського, що в тодішній час він ще найбільше надався до монастиря; коли ж мав змогу реалізувати вступ до монастиря, відкинув ту думку. Нам здається, що він може був би і вступив у монастир, але не на Московщині, скорше на Україні, у іншим кліматі, у інших, що так скажемо, обставинах.

ГОГОЛЬ В ОДЕСІ

Хочемо згадати ще про побут Гоголя в Одесі. Там він був два рази. Перший раз був там між 21. квітня і

5. мая 1848 р., як він вертав з подорожі до Святої Землі. Другим разом був там від 26. жовтня 1850 р. до половини квітня 1851 р.⁵⁴⁾. Про побут Гоголя в Одесі писав А. П. Толчанов, актор і письменник в творі “Із спогадів провінціального актора” (по-російськи), 1876 р. Спомини цікаві тим, що в них згадується, як добре почувався Гоголь на рік перед смертю. В Одесі мешкав у свого родича магната А. А. Трощинського. Він бував там часто у князів Репніна і Д. І. Гагаріна. В Одесі дуже пильно працював над другим томом “Мертвих душ” і над ще де чим іншим. Він познайомився з місцевою інтелігенцією, головно з артистичним світом, а в цьому особливо з театром. Що тамтеший театр стояв високо, засвідчує те, що в Одесу приїздили на гостинні виступи такі славні артисти як М. С. Шепкин і В. І. Живокін. Між місцевими артистами тішилися великим признанням С. В. Шумський і А. І. Шуберт. Директором театру був А. І. Соколов, а режисером А. Ф. Богданов, одружений зі сестрою згаданого артиста М. С. Щепкіна. Автор споминів про побут Гоголя в Одесі прибув до Одеси щойно 1850 р., сам син славного трагічного актора П. І. Толченова в Петербурзі. Толченов міг порівняти образ Гоголя, який утворився про нього в Петербурзі, з Гоголем, що з ним познайомився в Одесі. Він багато чув про скритість Гоголя, про нього як відлюдника, про недоступність, про його ексцентричну поведінку по аристократичних сальонах, коли між присутніми зауважував незнайому особу. Толченов був заскочений, коли ствердив, що Гоголь інший, ніж той, про якого говорили в Петербурзі. Він писав: “Скільки одушевлення, простоти, товарищкості, заразливої веселости в цій неприступній, замкнутій в самій собі людині. Невже ж це той сам Гоголь?”⁵⁵⁾. Театр готував до постановки “Школу жінок” Мольєра. Директор Соколов попросив Гоголя прочитати п’єсу акторам. Читання*) відбулося в меш-

54) “Гоголь в воспоминаниях соврем.”, ст. 655.

55) “Гоголь в воспоминаниях современников”, ст. 419.

*) Про мистецьке читання Гоголя писав С. Т. Аксаков так: “Гоголь неперевершений в читанні всього комічного (“Гоголь в восп. совр.”, ст. 93). М. П. Погодін писав про те саме читання (“Одружин-

кани режисера Богданова. Воно вражало простотою, вмілістю вирізнити кожную виступаючу особу. Толченів писав: "Одверто мушу сказати, що такого читання я дотепер ніде не чув. Гоголь читав по мистецьки"... без афектації, без декляматорства. Голос мав м'який і приємний⁵⁶). Вечір закінчився вечерею, на якій угощали присутніх українськими (малоросійськими) стравами, ради Гоголя.

Гоголь ще був на генеральній пробі, по скінченні якої давав вказівки окремим акторам. Особливо був задоволений виконанням ролі панею А. Шуберт. Толченів мав нагоду бувати з Гоголем частіше. Гоголь любив розказувати анекдоти, найбільше малоросійські (українські). "Веселість Гоголя була заразлива, але все спокійна, тиха, рівна і не балакуча. Толченів ще стверджує, що у Гоголя тоді не було ані сліду гордості і проявів самообожнення, противно він зауважив у нього "болзкість, непевність і нерішучість, як мав висловитись про яку-небудь річ чи справу, і у взаєминах з людьми". Найрадше говорив з людьми мало значними, а з вищими чиновниками був зовсім мовчаливий.

Нові знайомі одесці прощали Гоголя обідом. Всі знайомі відпровадили Гоголя домів. Він розпрощався зі всіма, даючи приречення приїхати на найближчу зиму до Одеси. Тоді висловився ще й так: "Тут я можу дихати. Осінню поїду в Полтаву, а на зиму сюди. Не видержую північних морозів... цілий замерзаю і фізично і духово!"⁵⁷ *).

ня", р. 1835): "Ледве чи вміє хто так читати як Гоголь. То був вершок вражаючої досконалости" ("Гоголь в восп. совр.", ст. 605). Великий актор М. Щепкин висловився про читання Гоголя: "І досі не чув такого читання і не почую". І критик В. Белінський, як про це писав письменник і мемуарист І. І. Панаєв, з пожадливістю шукав нагоди, щоб послухати читання Гоголя ("Гоголь у восп. соврем.". 216).

⁵⁶) "Гоголь в восп. соврем.", ст. 420.

⁵⁷) "Гоголь в восп. соврем.", ст. 426.

*) Слід би звернути увагу на те, що висловом подібних почувань щодо життя на Московщині є Оксана в "Боярніні" Лесі Українки.

ОСТАННІ МІСЯЦІ В ЖИТТІ ГОГОЛЯ

Але до року Гоголя вже не було між живими. І про цю останню сторінку життя беремося розповісти на підставі "Последние дни Н. В. Гоголя". А. Т. Тарасенкова, психіатра-науковця, головного лікаря Шереметівського шпиталю в Москві, вже давніше поклонника творчости Гоголя. Він познайомився зі своїм пацієнтом щойно р. 1852. При першій приватній стрічі Тарасенков згадав твір Гоголя "Записки божевільного" і висловив свій подив із-за вірности образу хворого. Але тоді уважали всі знайомі Гоголя ще зовсім здоровим. Він мешкав в домі графа О. П. Толстого, губернатора, пізнішого оберпрокурора Святішого Синоду. Далше працював над другим томом "Мертвих душ" і над "Роздумуванням над святою Літургією. Проф. О. М. Бодянський (як про те писав Куліш в "Записках про життя Гоголя") за місяць до смерти застав Гоголя повного енергії при праці.

Та були хвилі, які вказували на те, що душевний стан Гоголя був захитаний. Це не дуже різко проявлялось: він почав змінити свої звички. В початках лютого захворіла сестра поета Язикова і в короткому часі померла. З нею дружив Гоголь і він приписав її смерть невідповідним лікам. Сам Гоголь не мав ніколи довір'я до ліків, а в хворобі це стало великою перешкодою при несенні йому допомоги. Лікар означив його хворобу як катар кишок. Гоголь відмовився приймати знайомих. В один з найближчих днів по лікарській візиті, а саме 12. лютого 1852 р. вночі Гоголь спалив свої рукописи, в цьому і другий том "Мертвих душ". Спаливши, розплакався, попросив графа Толстого прийти до нього. Йому ж сказав: "Ось дивіться, що я зробив. Хотів спалити дещо, що на те давно було приготоване, а спалив все. От як диявол сильний, на що він мене штовхнув. А я в тому ж багато вияснив і виложив. То було укоронування моєї роботи". Вже передше Гоголь хотів передати свої нові твори митрополитові Філяретові до цензури через графа Толстого, та Толстой відмовився передати, тому що не хотів зміцнювати віри у Гоголя, що

він вкоротці помре. По спаленні творів думка Гоголя про смерть запала йому ще глибше в душу. Він щораз більше худнув, слабнув, ставав ще більше замрячений. Не бажав нікого бачити. Не виходив зі своєї кімнати. На запити відповідав дуже коротко. Коли відвідав його А. С. Хомяков, муж недавно помершої з дому Язикових, Гоголь сказав: “Треба ж вмерти, а я вже готов і умру”.

Гоголь відмовлявся не тільки від ліків, а і від харчів. Окруження разом з лікарями старалось переконати Гоголя, щоб їв. З візитом прийшов і Тарасенков. Минув місяць, як його бачив, обідаючи з ним в ресторані. Тоді людина цвітучого здоров'я. Тепер перед ним людина наче в останній стадії чахотки. Тіло зовсім схудло, очі запали і померкли. Тарасенков побачив перед собою людину близьку смерті. Горячки в нього не було, а відмову приймати їжу не можна було приписувати бракові апетиту. Тарасенков старався намовити хворого приймати їжу. Як він не може їсти, нехай п'є молоко і зупу. Хворий ради не послухав. Тратив далі сили. Положився на ліжко, щоб більше з нього не встати. Того самого дня висповідався і запричащався. Також його земляк І. В. Капніст, губернатор Москви думав вплинути на нього, та Гоголь не думав відступити від свого заміру, а саме, щоб умерти.

Тарасенков мав знов нагоду бути у хворого і ствердив невипорожнення жолудка. Хворий не відповідав на запити. Вкоротці заснув. Тарасенков ствердив слабкий пульс, скорий і м'який, руки холодні; голова була холодна, віддих рівний, правильний. Гоголь приймав тільки вино, але до вина домішувано бульйон. Мабуть хворий не відрізняв уже що йому подавали, бо він приймав все і випивав. На велику шкоду для хворого особистий приятель Гоголя, лікар проф. Іноземцов захворів і не міг його лікувати. Скликали консиліум, і запросили відомого лікаря Овера. Догадувались, що Гоголь хворує на менінгіт (запалення оболонки мозку і хряща). Рішили поставити п'явки і примініти купіль. Виконавцем залишився лікар Кліменков. До носа приложили вісім п'явок; ті хвостами досягали рота. Дали гарячу купіль, на голову зливали зимну воду, а відтак клали

на неї лід. Тарасенков не брав участі у цих заходах, залишившись обсерватором. Залишився в домі до 12 години ночі. Пульс хворого скоро ставав слабший і хворий частіше хотів пити. Давали йому бульйон. Лікар Кліменков давав хворому ще якісь ліки і обкладав його горячим хлібом. Все те радше пошкодило хворому, ніж допомогло. Гоголь помер вранці 21. лютого ст. ст. 1852 р. Лікар-шарлятан ще і приспішив смерть, що її бажав Гоголь прийняти як розв'язку всіх проблем. Тарасенков зауважив у своїх споминах, що "лице небіжчика виражало не біль, але спокій і ясну думку, що її небіжчик поніс за гріб".

При великому здвизі народа похоронено Гоголя в Москві. Офіційно Гоголь був в неласці⁵⁸⁾ і цензура заборонила висловлюватись додатньо про Небіжчика. Іван Тургенєв, що назвав Гоголя великим у "Письмі із Петербурга", поміщеному у "Московських Ведомостях" з 13. березня 1852 р., був висланий з Москви на село. На гробі Гоголя вміщено слова Пророка Єремїї: "Гірким моїм словом посміюся". Тлінні останки Гоголя перенесено 31. мая 1931 р. на Ново-Дівочий цвинтар.

По смерті Гоголя залишилося 170 руб. 18 коп.; проф. Шевирьов мав ще 2530 руб. 75 коп. з видань Гоголя, які був уповноважений роздати студентам в за-помогу. Офіційна комісія оцінила все, що залишилося з убрання по Гоголю, в тому числі золотий годинник, на 43 руб. 88 коп. золотом⁵⁹⁾. По Гоголю залишились такі

⁵⁸⁾ До цього в немалій мірі спричинився твір О. Герцена "Розвій революційних рухів в Росії", виданий заграницею р. 1851 рівночасно по-французьки і по-німецьки. В цім творі Герцен підкреслив значення геніяльних творів Гоголя, критикуючи безпошадно "Вибрані місця з листування з друзями". Про появу твору Герцена був поінформований цар паризькою поліцією. У вересні того ж року М. С. Скурилін повідомив подрібно Гоголя про цей твір і про те, що царя поінформовано.

Мабуть Гоголь був вихований в душі пошани до царя, передусім школа впоювала таку пошану для царя. Гоголь зв'язував надії на поправу життя зі справедливим царем. Він був неменший монархіст, ніж ним був Шекспір, а цей був ним помимо гострої критики королівських дворів. Цар дав Гоголеві два рази допомогу. Коли ж Гоголь довідався, що попав у неласку до царя, тяжко відчув це. Це причинилося чимало до його кінцевої трагедії.

⁵⁹⁾ С. Н. Дурьлін: "Дело в имуществе Гоголя", в "Н. В. Гоголь" под ред. В. В. Гиппиуса, ст. 365 - 369, Москва, 1936.

недруковані твори: Частина другого тому “Мертвих душ”, “Роздумування над святою Літургією” і “Авторська сповідь”.

І так відійшов мандрівник, що, як писав 1827 р. своєму дідові П. Косяровському, хотів прислужитись людству. Мабуть під цим оглядом служби подібний до іншого мандрівника, а саме до Грицька Сковороди. Гоголь так писав про мандрівку в “Мертвих душах”, розд. II: “Боже, яка ти гарна часом далека, далека дорога! Скільки разів гинучи і потопаючи я хапався за тебе і ти щоразу великодушно мене виносила і рятувала! А скільки народилося в тобі чудових задумів, поетичних мрій, скільки відчучо було дивних вражень!”⁶⁰).

⁶⁰) М. Гоголь, Вибрані твори, ст. 494, Київ 1948.

III.

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ

Гоголь і мати. Насувається питання, чому Гоголь остаточно не приплив до домашньої пристані, чому під кінець життя не осів дома, хоч до цього робив спроби декілька разів? Не згадуємо вже про те, що року 1833 вибирався напостійне в Київ, щоби учителювати в тамтешньому університеті. З яким ентузіазмом робив приготування! Та це не вдалося. Року 1835⁶¹⁾ задумував перенестися в рідну Василівку, та чомусь не поїхав туди, але слідуєчого року поїхав заграницю. Року 1840 просив свого приятеля Білозерського, щоби перевірити придатність землі на розведення саду у Василівці. Року 1848 вернувся із заграниці, був дома і в Одесі. Було б краще, якби був залишився дома. Та це не сталося. Правда, що в одному році була велика посуха і люди голодували та гинули від холери.

Тут доводиться нам говорити про відношення матері до сина. Ще в Ніжині, де Гоголь учився на державний кошт, не ставало йому гроша на купівлю бажаної лектури, а читав він дуже багато, та бажав читати ще більше. В Петербург виїхав Гоголь не заособлений навіть на пів року. Він подарував спадщину матері, і пізніше давав їй більш разів допомогу, а не вона йому. Удержував один рік дві сестри в Патріотичному Інституті в Петербурзі і відтак піклувався ними, коли залишилися там студіювати на державний кошт впродовж семи літ. На його кошт приїздила мати до Москви. І цей син не знайшов пристані дома. Це рішуче кидає тінь на Гоголеву матір. Вона тішилася сином, як забавкою, бо приємно було їй чути, як її сина славлять, але вона нічим не спричинилася, щоби по синовій життєвій невда-

⁶¹⁾ Н. А. Белозерская "Мария Гоголь" ("Русская Старина", т. 53, г. 1887).

чі — так оцінював своє положення син — захистити сина, допомогти йому жити. Син притулку дома не знайшов, хоч на те заслуговував. Він не був би тягарем дома; однак це безладдя, що бачив дома знова відштовхнуло його і пігнало вмерти в чужій землі*), хоч як часто з любов'ю згадував свою “Малоросію”. Мабуть і в А. А. Трощинського не все було до ладу, що Гоголь не поїхав туди зимою 1851-52 р. А. А. Трощинський помер в цьому самому році, що Гоголь. Давніше ще 1828 р. виїхав Гоголь в Петербург, щоб “унаслідити” місце по бувшому міністрові справедливости Д. Трощинським, стати суддею — державним мужем. На жаль цей надхненник помер 1829 р. І так Гоголь лишився сам, без опори.

Гоголь і жінки. Друга справа, якій присвятимо декілька слів, це питання, чому не одружився і яке було його відношення до жінок. Ще з Ніжина повідомляв він приятеля, як то майже всі знайомі одружуються. Та в листі не було згадки, чи сам Гоголь не задумує одружитись. Але вже в одному з перших літературних творів Гоголя, а саме в “Сорочинському ярмарку” читаємо таке: “Чому така кара на нас грішних? І так багато лиха, та Бог зіслав ще жінок”.

Янко Лаврін у своїй англійській студії про Гоголя, Клифтен Федімен у вступі до перекладу творів Гоголя на англійську мову, що його дав Б. Г. Герни, Гергард Геземан в студії “Підстави характерології Гоголя”⁶²⁾ пишуть, що Гоголь був статево недорозвинений, задержуючися на останній стадії статевого дозрівання. Геземан здогадується, що Гоголь мав інтимні зв'язки з жінками, але дуже рідко, або може зовсім ні. Він любувався в дівчатах літ 16 до 18. Залюбки писав про різьби, що зображали жіночі груди. Отже зовсім байдужим до жінок він не був, але гарячих почувань до них не мав. Він виробив собі власне поняття про жі-

*) Два рази писав Гоголь до свого діда П. П. Косяровського, що він виїде і не поверне. Другим разом подав причину: домашню негосподарність. Гоголь писав до діда 3-го жовтня 1827 і 1847. Остаточно так сталось, як передбачив.

62) Gerhard Geseman, Grundlagen einer Charakterologie Gogols (“Jahrbuch der Charakterologie”, Berlin 1924), т. I, ст. 51/52.

нок, він боявся їх, бо по його думці вони мають силу зруйнувати людину. Геземан так характеризує Гоголевих жінок: “це вабливість диявола, митці сплетень, інтригантки, подружні чорти, піячки, проститутки; як незамужні — дурні гуски”. Але хтось завважив, що Гоголь краще зображує жінок, ніж Чарлс Дікенс.

Однак Гоголь тішився симпатією жінок. Варвара Репніна, бувши дама царського двору, так писала з Парижа до Гоголя в Італію, 20-го листопада 1838 р.: “Не знаю, чому ви тепер ближчі мені, чим перше і чому моя думка спрямована до вас свobodно і радісно, начебто до дому, начебто в Рим, що для мене те саме що додому”⁶³). Постійна дружба лучила Гоголя з О. О. Смірноюю .С. Т. Аксаков⁶⁴) так писав про ці взаємини: “Смірноюю Гоголь захоплювався, може тому, що бачив у ній розкаяну Магдалину і уважав, що спас її душу... Гоголь не був зовсім байдужий до Смірної, якої блискучий ум і живість були тоді ще чаруючі. “Ви залюблені в мене” — сказала вона раз до Гоголя. Та цей так образився, що не приходив до неї найближчих три дні.

Гоголеві подобались італійки. Про це такі слова Гоголя переказує Анєнков у своїх споминах⁶⁵): “А коли б так подивитися на неї (італійку) в однім одягу невинности, то сказав би: ця жінка зійшла з неба”. Дехто завважив, що Гоголь, або занадто ідеалізував жінок, видячи в них надзвичайні істоти, або бачив в них зло: відьом і т. д.

Гоголь і релігія. Гоголь був змалку релігійний. Батьки були релігійні й виховали його в тому ж дусі. Релігійним залишився Гоголь на ціле життя. Його козаки воювали в ім'я християнства. Він сам рішив стати праведником і так писав р. 1844 до російського поета Язикова: “Все іде до того, щоб ми сильніше ніж колинебудь перше вхопилися хреста і плили проти скорбот”. Цього самого року писав до матері, щоб вона бачила

⁶³) “Н. В. Гоголь” под ред. В. В. Гиппиуса, Москва 1936.

⁶⁴) “Гоголь в воспоминаниях современников”, ст. 207, Москва 1952.

⁶⁵) “Гоголь в воспоминаниях современников”, ст. 280, Москва 1952.

в нім радше християнина, і людину, ніж літерата. У “Вибраних місцях з листування з друзями” Гоголь вимагав проникнення християнства у всі ділянки життя, оцерковлення життя. Росія, як християнська держава мала б спричинитися до поширення християнства в цілому світі.

Заповітними можна уважати слідуючі Гоголеві слова: “Будьте не мертві душі, а живі. Нема других дверей, крім вказаних Ісусом Христом”⁶⁶). Гоголь був автором релігійного твору під заголовком: “Роздумування над св. літургією”. Твір цей переложений на англійську мову. Проф. К. Менінг в статті: “Микола Гоголь”⁶⁷) так писав про цей твір: “Гоголь осягнув дуже високий рівень духовного письменства. Такий твір, коли б у нього більше було подібних, був би дав йому незаперечне першество між релігійними письменниками Росії”.

Релігійність матері — добра річ, але ця релігійність не повинна доводити до депресії у дітей. Мабуть Гоголь наслухався у дитинстві оповідань про Страшний Суд і кару, яка по ньому слідує. Ціле життя переслідувало Гоголя видіння Страшного Суду і кари. Гоголь мав чути зловіщі голоси в білий день. Їх мав чути також його батько. Було таке вірування, що по таких голосах слідує безпосередньо смерть. Василь Гіппіус у студії “М. В. Гоголь”, Москва 1924, аналізуючи “Вечорі на хуторі поблизу Диканьки” ствердив, що демонічний елемент щораз більш вдирався в життя”. В дальших творах завважив той дослідник перемогу зла. Рятунок бачив Гоголь в церкві, але і вона часом буває безсила. В російських оповіданнях і в “Миргороді” вичуваємо безнадійність і загладу”. Тарас Бульба гине з сином. Гине мистець Пискарьов в “Невськім проспекті”. Гинуть герої “Записок божевільного” і “Старосвітських поміщиків”. Гергарт Геземан стверджує у згаданій студії на нування зла у світі Гоголя і що добро в ньому є тільки додатком. Для зображення чорта Гоголь взяв зразок з вертепу і з інтерлюдій. Злі діла приписував чортові.

⁶⁶) К. Мочульський, “Духовний путь Гоголя”, ст. 6, Париж 1934.

⁶⁷) Clarence Manning, Nicholas Gogol (The Slavonic Review, London, March 1926).

І так відчуту образу С. Т. Аксаковом у листі з р. 1844, Гоголь приписав чортові. Підшептам чорта приписав Гоголь спалення рукописів, про що була вже згадка.

Національність Гоголя. Гоголь вийшов з дому, в якому панували: “двоязычність”, — російська та українська мова, подібно, як це бувало і в інших поміщицьких домах. Ще були живі традиції Гетьманщини, в театрі ще жив і хоробрий козак і польський шляхтич-боягуз. Але доми прикрашувано портретами цариці Катерини II, князя Патьомкіна і графа Зубова, що у випадку Гоголів ствердив у своїх споминах письменник і журналіст І. П. Данилевський, земляк Гоголя. Він то відвідав Гоголів у Василівці, в два і пів місяця по смерті Миколи Гоголя.

Гоголь учився на державний кошт у ніжинській гімназії, а в ній особливу увагу звертали на вщеплення лояльності у стипендістів. Родич Дмитро Троцинський подвійний царський міністер, хоч з українськими симпатіями, думав не так національними категоріями, як радше державними, може й плянував, щоб Гоголь пішов його шляхом.

Гоголь виїхав у Петербург, щоби працювати в ділянці права, тому, що країна найбільше потребувала, на його думку, справедливости. Він і писав, що хоче послужити державі. Ми вже знаємо, як дуже завівся Гоголь в самих початках своєї служби. Гоголь став не державним мужем, а великим письменником.

В Петербурзі жив найближче із своїми товаришами з Ніжина, що їх він zorganizував у кружок ніжинців 1830 р. До кружка належали: А. С. Данилевський, Н. Я. Прокопович, Г. І. Висоцький, І. І. Пащенко, К. М. Базилі, А. І. Мокрицький, Євген Гребінка та ін. А. В. Анєнков, якого введено в кружок 1831, пише у своїх споминах, що інтимна мова ніжинців була українська.

Гоголя звичайно знали як “Малороса”. На це вказувала початкова тематика його творів, і його поведінка. Він був ентузіяст української пісні, включно з бандурою і цей ентузіязм уділявся оточенню. Українські пісні співала йому в Римі О. О. Смірнова, в Москві дочка С. Т. Аксакова. Він умів зсипувати приявних укра-

їнськими анекдотами. На першій візиті у актора М. Щепкина у Москві впровадив себе українською гуморескою, яку проголосив при входових дверях, коли за гостинним столом сиділо двадцять гостей. Ось гумореска:

“Ходить гарбуз по городу,
Питається свого роду:
Ой чи живі, чи здорові
Всі родичі гарбузові?”⁶⁸⁾.

Року 1833 Гоголь писав до проф. Максимовича: “Киньте врешті кацапію і їдьте в Гетьманщину. Дурні ми справді, як добре розміркувати. За для кого і чому ми жертвуємо всім?” В цьому ж році писав, що тепер візьмусь до написання “історії моєї єдиної, бідної України”⁶⁹⁾. Історії не написав, але зібраний матеріял використав при писанні “Тараса Бульби”. Відтворення епохи і дієвих постатей в “Тарасі Бульбі” завдячуємо атмосфері, з якої походив Гоголь і його студіям. У “Тарасі Бульбі” Гоголь прославив український нарід. Тарас Бульба не був “руським”. Самі росіяни не брали поважно цього означення. Гоголь в своїх історичних розважаннях уважав дві епохи найцінніші в людстві: Середньовіччя і Козаччину, задля ідеалів, яким служили і задля єдності фронту.

Гоголь признавався до своїх земляків і помагав їм по змозі. Коли царевич приїхав з візитом в Рим 1838 і там зібралася більша кількість російської аристократії, то Гоголь використав нагоду і дав вечір читання “Ревізора” в домі княжни Волконської на допомогу свого земляка маляра Шаповаленка. Цей маляр нічим особливим не визначався.

Пушкін називав Гоголя “хитрим Малоросом”, що з ним він не може до кінця зговоритись із-за містифікації, в яких цей “Малорос” любувався.

Вісаріон Белінський⁷⁰⁾ писав так про Гоголя 1835:

⁶⁸⁾ “Гоголь в воспоминаниях современников”, ст. 675, Москва 1952.

⁶⁹⁾ Николай М. (Панько Куліш) “Записки о жизни Гоголя” ст. 226.

⁷⁰⁾ “Гоголь в воспоминаниях современников” ст. 348, Москва 1952.

“коли він описує красу своєї рідної, любої “Малоросії” — це син любить свою матір. Пригадайте собі опис велитенських степів наддніпрянських, що за шириною малюнок, з яким розмахом виконаний. Яка сила почувань. Щоза розкіш, простота в цьому описі. Чорт вас забери степи, які ви гарні у Гоголя”. Цей сам В. Белінський писав до К. Аксакова 19 квітня 1840 р. “Але Гоголь не “русский” поет в цьому самому розумінні що Пушкін”⁷¹⁾. А вже 11 грудня 1840 р. цей сам критик писав Боткіну⁷²⁾: “Важливе те, що Гоголя починає цікавити Росія, її судба; він журиться нею, тому що побачив, що є в ній люди. Я святкую. Загальне добро перемагає. Космополіт-поет скінчився і робить місце руському поетові”. В. Белінський⁷³⁾ (так писав про “Мертві душі”: “В цім також важливий крок Гоголя, що він в “Мертвих душах” цілком покинув малоросійський елемент і став руским*) національним поетом в повнім значенні цього слова. При кожнім слові його поеми читач може сказати: “чуєш руский дух в гуморі, іронії, у вислові автора, в ширині почувань, в ліризмі, в патосі цілої поеми, і в характеристиці дієвих осіб, від Чічікова до Селіфана”⁷⁴⁾).

С. Т. Аксаков хвалиться в своїх споминах, що це його родина перетягнула Гоголя на російський бік. Та передше цитований лист до О. О. Смірної доказує, що й року 1844 Гоголь не уважав справи вирішеною, що він не вирікся українства. Проф. Шевирьов, що з ним Гоголь жив найближче за останніх десять літ до смерті, тому що корегував його твори, видавав їх, завідував його грошовими справами, коли Гоголь не хотів послухати ради приймати харч і ліки, мав так вислови-

71) “Гоголь в воспоминаниях современников”, ст. 350.

72) “Гоголь в восп. соврем.”, ст. 351.

73) “Гоголь в восп. соврем.”, ст. 363.

*) В тексті “Мертвих душ” є вислів, який вказує на те, що “Мертві душі” це твір руского письменника (Див. Микола Гоголь, Вибрані твори ст. 315, Київ 1948).

74) Завважимо, що цей сам Белінський, хоч і визначний інтелектуаліст нехтував генієм Шевченка, тому що він українець і писав по-українськи. Тепер в перспективі часу ця справа ясна, а ясна тим, що таке становище займав російський шовініст.

тись: “Упертим хахлом ти був, упертим хахлом і гмреш”.

Ми зауважимо, що Гоголеві вислови про його рускість були подані до відома тільки малій групі людей і надруковані аж по смерті. А крім цього треба підкреслити, що Гоголь не пропагував своїх ідей між українцями, так як це робили і Гулак-Артемівський, Григорій Квітка-Основ'яненко і багато інших, що славили сучасний їм режим.

Може дехто зауважить, що не вистачає, що Гоголь не агітував за російськістю, що він повинен був заявитись за старими непередаваними правами України, так як це зробив Шевченко. Але ми мусимо брати Гоголя таким, яким він був, а не таким, як ми бажали б його мати. Коли взяти за основу суспільного життя рідню, то Гоголь совісно сповнив обов'язки супроти своєї української родини. Отже супроти цієї найменшої української клітини Гоголь залишився вповні вірний. На жаль, багато світлих Українців віддало всі свої творчі сили Росії, згадати хочби артиста Михайла Щепкина і маляра Рєпіна.

Коли Гоголь під кінець свого життя сконструював концепцію держави оцерковленої, зовсім перейнятої ідеалами християнства, із освіченим і справедливим монархом, то при такій системі Українці були б учасниками справедливого правління. Очевидно, це тільки теоретичне міркування.

Не тому, щоб понизити Пантелеймона Куліша ми цитуємо його слова, а все таки знаменне, що писав він на московському ґрунті в українській справі. Це писав заслужений український письменник і український діяч у епілозі до російського видання “Чорної ради”. Ось його слова: “Я бажав повнотою вказати на політичну бездарність Малоросії і довести для кожного моральну konieczність злиття в одну державу полудневого племені з північним”⁷⁵).

⁷⁵) Віктор Петров “Пантелеймон Куліш”, ст. 457, Київ, 1929.

Заслужений етнограф проф. Михайло Максимович проголошував дуже велику близькість Великоросії і Малоросії, щось вроді близнюків.

К. Аксаков, О. Герцен і П. Т. Щипунов писали, що в Гоголя Україна інша від Московщини. Письменник і діяч Константин Аксаков писав так про появу “Мертвих душ”, начебто переказуючи опінію своїх знайомих Гоголеві р. 1842: “Гоголь не любить Росії”, — говорять; “дивіться, яка гарна Малоросія, а яка Россія; додають ще: навіть природи Росії не пощадив; погода все мокра, всюди повно болота⁷⁶⁾). Письменник і революційний діяч О. Герцен так писав р. 1851: “Гоголь більше симпатіями по стороні народного життя, ніж високопанського, що природне для Українців. В міру того як Гоголь виходив з України і наближувався до Середньої Росії, щезали наївні і чарівні образи... З московським небом все ставало мрачне, хмарне і вороже. Переходячи від своїх Українців і козаків до Русских, Гоголь залишує народ по боці...”⁷⁷⁾). Щипунов у творі “Николай Гоголь”, Москва, 1949 пише, що Гоголева Україна погідна, соняшна, лицарська, людяна; Московщина — захмарена і нелюдяна. Навіть любов на Московщині предмет торгу. Отже те, що писав російський анархіст Петро Крапоткін в “Історії російської літератури”, по-англійськи, ст. 68, р. 1905, що в Гоголі маємо наче поєднання двох народів — російського і українського, не відповідає дійсності, тому що Гоголь може і несвідомо попровадив розмежування двох національностей.

Ми не є прихильниками такого означування, що в одній народності само зло, а друга сповнена тільки добром. Ми є тієї думки, що всі народності учасниками добра і зла. Але часом один складник бере верх у житті народу. Ми думаємо, що Гоголь був віщий у змальованні Чічікова, як російського типу. Про виключну російськість “Мертвих душ” і їх героїв писав В. Белінський, якого слова ми передше цитували. Писали про те також Чернишевський⁷⁸⁾ і О. Герцен. Чи російський народ

76) “Гоголь в воспоминаниях современников”, ст. 176.

77) “Гоголь в воспоминаниях современников”, ст. 390.

78) “Гоголь в воспоминаниях современников”, ст. 35.

са́ме в нашому часі не проявляє чі́кіковську нату́ру? У нього ж хижацька жажда загарбати чужі землі і підкорити їх собі — ненаситність в збагачуванні. Про те ще Шевченко писав у відношенні до Росіян: “І неситий не виоре на дні моря поля”. Чі́кіков був зацікавлений в хворобах населення тому, що він міг дешево набути відтак мертві душі. Що большевики дали б гроші на голод і епідемію — це справа ясна, коли б йшло про реалізацію їхніх цілей. Чі́кіковщина це незвичайно вміло підглянена риса російського народу. Цинічне ставлення до людини, жертвування життям людей тільки, щоб зреалізувати часто навіть сумнівної вартости цілі — це знаменне для большевиків. Чі́кіков це людина політичних та комерційних здібностей, він потрапить достосуватись, щоб досягти свого. Большевики проявили політичні і комерційні здібності, нехтуючи життям мільонів. Вони знайшли спосіб розбурхати маси, але шляху до туземного щастя не знайшли.

КІНЦЕВІ ЗАУВАГИ

Гоголь залишився непоправним поклонником краси на ціле життя, хоч вже на "Гансі Кюхельгартені" сам виказував, що краса оманна. Він писав до Василя Жуковського, що передше, ніж пізнав цілі мистецтва відчув, що мистецтво свята річ. Він відчував це інстинктивно. Красою мистецтва в Римі був так вражений, що дивлячись на старинну різьбу, твердив що "це була релігія, інакше не викликувала б такого великого почуття краси"⁷⁹). Краса має магічну силу над душею. Людина буває безсила супроти неї, ось як Андрій у "Тарасі Бульбі", що залюбився в дівчині з чужого воєнного табору. Мистецтво мало б зворушувати найглибше, і тому Гоголь думав, що через мистецтво можливе відродження людей, держави, людства. Та Гоголь міг ще переконатися, що краса поєднується також із злом, от як в його ж "Невському проспекті".

У Гоголя можемо вирізнити за проф. В. Зеньковським⁸⁰) два періоди його стремлінь і так в нього є морально-естетичне стремління і релігійно-естетичне. Ці стремління не довели його до бажаної цілі. Він бажав оздоровити державу "Ревізором" і "Мертвими душами". Цього не досягнув, а зате набув смертельних ворогів з бюрократії і поміщиків задля їхньої критики у цих творах. Гоголь бажав з'єднати собі церкву і царя твором "Вибрані місця з листування з друзями", пропонуючи оцерковлення життя. Та з цього нічого не вийшло і теорія залишилась тільки теорією. Гоголь побачив свій життєвий шлях зруйнованим.

Та все таки естетична проблема була в центрі заінтересування Гоголя. Він прямував до згармонізування чинників у творі і в житті. Як засіб виразу він взяв слово, що рівночасно рисунково зображувало явище. Белінський писав про те: "Гоголь рисує, а не пише".

⁷⁹) "Гоголь в воспоминаниях современников", ст. 280.

⁸⁰) V. Zenkowskij, Die ästhetische Utopie Gogols, Leipzig 1936.

Куліш вичував рух пісні в прозі Гоголя. Гоголь бажав вражати музичними елементами, доступними письменникові.

Д. М. Овсянніков-Куліковський був тої думки, що у Гоголя брак економії в його поезії. Це значить, що її надвишка. Д. Мірський вказував на риторичну поезію і дивачну фарсу у Гоголя. Це признаки того, що називаємо барокко. І в цьому Гоголь залишився боржником таки українського барокко.

Гоголь як естет вимагав великої праці від поклонника муз, щоб давати викінчені твори. В розмові з молодим письменником Н. В. Бергом дав таку пораду на його письменницький шлях: написане треба, опрацюючи, переписати вісім разів; відповідно до особистості часом більше, часом менше. Гоголь сам так робив⁸¹). Він далеко не вимагав усього від надхніння. Він вимагав напруженої праці, праці великої. Хоч як негармонійний в житті, він доходив у висліді до досконалих творів, яких стиль вражає часом наче б осяг найбільш модерних естетів.

Гоголь виказує дивну розвою лінію. Він вже у ранній молодості, як 22-літній, виданням "Вечорів на хуторі близько Диканьки" придбав місце між першорядними письменниками. Як 25-літній видає "Тараса Бульбу", що його названо картиною, гідною Гомера. В 25 році життя на протязі трьох місяців написав "Ревізора" й досі одну з найліпших комедій. Гоголь дав ще "Записки божевільного", твір гідний стати поруч твору Шекспіра. Такі твори як "Іван Шпонька і його тітка" і "Плац" започаткували реалістичний напрям у російській літературі. Письменницькі задуми Гоголя майже вичерпуються з його 27 роком життя, бо задум його найвизначнішого твору, а саме "Мертвих душ", був тоді вже готовий. Намічені рядки твору Гоголь виповнив в Римі до свого 33 року життя. Тисячо-літнє місто Рим, що в ньому Гоголь набував вгляд в культуру грецько-римську, християнську та італійську, діяв успокоюючо на Гоголя і довів до широкої картини життя, що її дав зін в "Мертвих душах".

⁸¹⁾ "Гоголь в воспомонаннях современников", ст. 506.

У “Ревізорі” дав Гоголь майже нагу правду. У “Мертвих душах” полекшив цю правду, вказуючи на велике майбутнє країни. У “Вибраних місцях з листування з друзями” пішов ще далі, тому що погодився з існуючим ладом, ставляючи вимогу реалізації християнських ідеалів. Примирення з життям видно і в другому томі “Мертвих душ”. Гоголь ішов вперед перших 13 літ своєї творчості. Десять літ своєї кінцевої творчості наче відступав, коли визнавав рацію існування кріпацтва. Ми вже вказали на те, що цього явища не треба дослівно брати.

Мабуть цікаво порівняти критику життя у Шекспіра і у Гоголя. Шекспір дав криваві трагедії повні мордів на найближчих у королівських родах, трагедії сповнені зрадою. Критик Джан Бейлі у творі “Вільям Шекспір”⁸²⁾ писав, що противник монархії, себто республіканець, може цитувати сторінку за сторінку у Шекспіра у користь свого світогляду і що він не знає письменника, щоб так одверто критикував королівські роди в добі святого права королів. Зате Шекспірові не впав і волос з голови. Він доробився маєтку і помер природньою смертю в 54 році життя.

Гоголь, якщо не брати під увагу оповідання про Капітана Копейкіна, яке за його життя появилось дуже обтяте цензурою, не заторкував своєю критикою найвищих правлячих сфер. “Ревізор” це комедія провінційного міста, “Мертві душі” це сатира на поміщиків і губерніяльне місто. Гоголь хотів послужити державі. “Накінець, “у винагороду”, майже знайшовся поза дужками тодішньої суспільности; щонайменше так відчував він своє становище.

Гоголь вибрав собі сміх як грізне оружжя для поліпшення людей. Сміх його взятий з України. Це сміх крізь сльози, в якому письменник карає винного, але також співчуває йому. Белінський висловився про сміх Гоголя в “Ревізорі” і “Мертвих душах”, що коли ці твори читаєш, то смієшся; коли їх прочитаєш, то засумуєш.

Гоголь, сміючись, випровадив перед нами таких авантюристів як Хлєстаков і Чічіков, таких чиновників

⁸²⁾ John Bailey, William Shakespeare, London 1929.

як поліцмайстер Антон Антонович, суддя Ляпкін-Тяпкін, Земляніка, Хлопов, поліцист Держиморда, таких поміщиків як Плюшкін, Собакевич, Ноздрьов, Коробочка і Манілов. Всі названі постаті містять в собі стільки життєвої правди і представлені так рельєфно — типи Гоголя накидаються нам, це його знаменна черга — що гони стали назовними іменами. Це велетенський осяг письменника.

В нашій студії ми старались зрозуміти Гоголя як людину, з узглядненням національного обличчя. Очевидно теми “Микола Гоголь” ми далеко не вичерпали. Наприклад, ми зовсім оминули три теми, що нас цікавлять: Гоголь і українська пісня, інсценізація творів Гоголя, і українізми Миколи Гоголя. Гоголь сам зібрав приблизно пів тисячі українських пісень і передав їх проф. Михайлові Максимовичу до видання. Він справді знав найкращі українські народні пісні. Про це писав П. Куліш у “Опыте биографии Н. В. Гоголя”, СПб, 1854. Про Гоголя в інсценізаціях писав С. С. Данілов в “Н. В. Гоголь”, под ред. В. В. Гіппіуса, т. II. Москва, 1936. Ми вважаємо аналізу автора незадовільною, але він подав на кінець статті, які саме твори Гоголя інсценізовано в російській і українській мовах і це мабуть найцінніше в цій студії. Про українізми в мові Гоголя написав твір В. Чапленко. Цей твір видала Українська Більна Академія Наук і до цього твору відсилаємо читачів. У ньому крім цікавих спостережень автора, подана література предмету.

Яке становище Гоголя в російській літературі? Г. О. Берлінер у статті “Чернышевский и Гоголь”⁸³⁾ цитує Чернишевського думку про Гоголя. Вона така: “Гоголь перший вновні русский письменник в порівнянні з Пушкіном, що був залежний від Байрона, Шекспіра і Волтер Скота” (ст. 503). Відомо, що цей сам Чернишевський назвав очерк літератури часу Гоголя гоголівським і що на його думку Гоголь започаткував новий напрям літературний, а саме натуралістичний, ми скажемо реалістичний. Чернишевський ще писав про Гоголя між іншим так: “Жалуючи, що Гоголь по-

⁸³⁾ Н. В. Гоголь, под ред. В. В. Гиппиуса, т. II, Москва, 1936.

милявся і осуджуючи наслідки цих помилок (тут Чернишевський мав на думці кінцеву фазу творчості Гоголя — він як людина радикальних поглядів) ми не можемо не подивляти прекрасну полум'яну і благородну особистість, цього нового Фауста, що горів бажанням високого і корисного знання і благородної діяльності (Берлінер “Чернышевский и Гоголь”, ст. 489).

Іван Тургенєв писав у листі до французької співачки П. Віярдо з дня 21 лютого 1852, що Гоголь під многими оглядами продовжував працю Петра Великого⁸⁴).

Гідне уваги означення, дане І. С. Аксаковом щодо особи Гоголя в його листі до Г. П. Данилевського з 21 лютого 1852: “Гоголь був правдивий мученик мистецтва і мученик християнства. Мистецька діяльність цього монаха-мистця була дійсно героїчна”⁸⁵).

Знаменне, що у большевиків, для яких Гоголь був крайнім реакціонером за десять літ своєї кінцевої творчості, Гоголь належить до найбільше цитованих письменників і то у верхівки. З нагоди ювілею присвячено йому розкішні видання і цінні студії про “великого руського письменника”. Українці незавжди займали поправне становище супроти свого великого земляка. Зауважимо, що письменника треба обмірковувати мистецькими категоріями, а не політичними. Ані політична лінія П. Гулак-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, Пантелеймона Куліша (всі вони цареславники і прихильники панщини), ані така ж академіка Багалія (за царату і за большевиків), як також М. Рильського і П. Тичини не обов'язує нас. Але їхні осяги мистецькі і культурні були і будуть належно оцінені. Те саме треба застосувати і до Гоголя, цієї справді трагічної людини. Він сам ніколи сантиментальним не був і сантиментальної оцінки не вимагає.

Проф. Євген Цабель⁸⁶) ставить Гоголя поруч О. Бальзака за його спостерегливість, за дар аналізу і за доходження до найбільш укритих деталей. Цей сам уче-

⁸⁴) “Гоголь в воспоминаниях современников”, ст. 541.

⁸⁵) “Гоголь в воспоминаниях современников”, ст. 449.

⁸⁶) Eugen Zabel, Russische Literaturbilder, ст. 95, Berlin 1899 .

ний писав на сторінці 65. цього ж твору, що “Малоросіянин, який з таким великим одушевленням прославив свій край (автор має на думці Гоголеві оповідання з українського життя), мабуть пімстився сатирою на Великоросіянах за вікову зневагу”. Дмитро Мірський у згадуваній вже історії російської літератури по-англійськи, ставить Гоголя побіч Рабле. Б. Г. Герни ставить Гоголя в ряд найбільших гумористів і сатириків. Його зіставлення: Аристофан, Сервантес, Дикенс, Еразм, Гоголь, Гайне, Люціян, Марціал, Мольєр, Рабле, Свифт і Волтер.

Поет і журналіст Н. В. Берг бачив у портреті Гоголя⁸⁷⁾ (портрет Іванова, літографія Горбунова), очевидно нав'язуючи тут до творчості письменника: “хитру чумацьку усмішку, не усмішку, а сміх химерного хохла, начебто над цілим світом”.

Знаменне, що Берг навіть р. 1848 не міг забути хохла в Гоголю, хоч це вже було по написанні чисто русского твору “Мертві душі” і по реформаторських планах Гоголя в справі русскої імперії, яку для добра горожан Гоголь збирався оберезити перед внутрішніми потрясеннями, перед революцією. Коли ж так багато бачило в Гоголі хохла, от як Аксакові, Погодін, Берг, Шевирьов, О. О. Смірнова, І. Тургенєв і інші, то чому українцям голосно не заявити, що Гоголь також до них належить своїм творчим генієм, творами з українського життя, любов'ю сонця, одушевленням мистецтвом, своїм почуттям волі, яке в нього було більше ніж у москвичів.

Ми не є цієї думки, що Гоголь без помилок, але рівночасно певні, що він приносить славу своїми творами цій країні, яка його видала.

Життя України першої половини ХІХ віку відбилося наче в дзеркалі в двох її постаттях, а саме в Шевченкові і Гоголеві. Тому накінець вертаємо до теми, що ми її порушили передше, вказуючи на відмінний підхід у їхніх прямуваннях. Шевченко хотів принести поліпшення долі своїм землякам шляхом боротьби і закликав до неї, переконаний в остаточну перемогу. А що таких борців було в цей час замало, він упав жертвою;

⁸⁷⁾ “Гоголь в воспоминаниях современников, ст. 501.

ворожі сили знищили його. Однак слухна ідея Шевченка живе і переможе.

Микола Гоголь думав, що лояльність до царя це шлях до кращого завтра. Спочатку присвячував він багато уваги Україні; пізніше скритикував лад у Росії так, як ніхто до нього. Він покладався на царя, а саме що справедливий цар, керуючись християнськими за-садами, дасть щасливе життя країні. Микола Гоголь глибоко розчарувався у своїм змаганні. Це і довело, ма-буть, до його передчасної смерті.

Гоголь працював у кінцевому висліді і для Укра-їни, коли писав оповідання з українського життя, “Та-раса Бульбу” і коли відкривав очі, що це таке є Мо-сковщина, показуючи такі типи як Хлестаков, Чічіков і інші. Тому і місце Миколі Гоголеві в історії україн-ської культури заповнене.

Духом і змістом творів Гоголь український пись-менник; мовою і деякою тематикою — російський. Ми переконані, що в користь Гоголя більше аргументів на те, щоб його вважати українським письменником, чим у Адама Міцкевича, якого Литовці вважають своїм поетом.

У цей спосіб дві літератури можуть гордитися твор-чістю великого письменника, Миколи Гоголя, а саме українська і російська.

NICHOLAS GOGOL

(A Summary)

By W. BESOUSHKO PH. D.

Nicholas Gogol was a descendant of the Ukrainian Cossack family, **Hohol**. He was born on April 1, 1809 in Sorochintsi, in the District Poltava of Ukraine. His father has a beautiful estate (about 3,000 acres and 200 working men) in Yanivschina (Vasilivka). Besides, he was a playwright, actor and theater director on the landed estate of his distant relative, Demetrius Troshchinski, who owned 130,000 acres and 6,000 working men, and who was formerly a cabinet minister under the Czar Alexander I. A little boy Nicholas was introduced by his father into the Ukrainian theater life, with its comical sketches, puppet-shows, etc., which was permeated with a spirit of the luxurious baroque epoch. Vasilivka, as well as the surrounding country abounded in Ukrainian folklore, songs, fairy tales, and traditions, many of which were related to the young boy by his mother. Being endowed with an ability to observe life deeply, Nicholas did it by visiting the common people and in that way learned to know their good and evil sides.

Nicholas studied at the high school of Neshin. As a boy of 15 years, he played some roles in the school theater and assisted in designing and painting the scenery. Nicholas Gogol was a most successful actor at school. He was a diligent reader, and a very careful librarian of the private library of his colleagues. He wrote some poems and prose works; these youthful production, however, were lost. Unfortunately, his father died in his 16th year. The young Nicholas was so much attached to his father that he contemplated suicide, upon learning of the death of his father. He was saved to our delight and to the benefit of humanity.

In Neshin, Nicholas Gogol obtained a scholarship. His duty was to be a good student, and to prove his loyalty to the Russian government. Let it be mentioned, that at this time, Ukraine was completely deprived of her national rights and was a Russian province. There was a tendency to Russianize the upper classes of the Ukrainian society (Gogol was a no-

bleman). Nicholas Gogol's parents spoke Ukrainian and Russian. His father wrote Ukrainian plays and some sentimental verses in Russian and Ukrainian. The school aimed at Russianizing its students. Nicholas Gogol's most beloved teacher was a teacher of political science.

It is not surprising that he desired to become a judge, thinking that justice is most needed in the empire. He desired to start his civil service in St. Petersburg, to serve the country, having in mind the Russian Empire, and to contribute to humanity's cause. Leaving his mother and his five sisters (originally there had been twelve in the family), in December, 1828, he gave up his rights to the landed property, including 100 working men, for the benefit of his mother and sisters. However, neither in Neshin nor in St. Petersburg, was he sufficiently assisted by his mother. Rather his mother benefited by him. The people who knew the circumstances of the case well, stated that Gogol's mother had a good time in receiving guests and visiting them, and nobody observed any poverty there. The son complained that her management was poor, probably therefore, because she had married when but 14 years of age and had had no time to learn the principles of agriculture.

The life in St. Petersburg was hard for Gogol, especially in the beginning. He didn't even have winter clothing. In June, 1829, Gogol published a poem, "Hans Kucheigarten" under the name of V. Alov. The reviewers were very unfriendly and therefore Gogol collected copies distributed among some booksellers, and burned them. We think that these reviewers were too harsh, for the poem contains some characteristic elements of his major works. He was a devotee of beauty his life long. He had to fight the conflict of ideal and reality, and fell a victim of this conflict at his life's end. Gogol was successful in portraying the characters of this poem. The poem reminds us of Pushkin's poetry, and is said to have been influenced by Voss's "Louise" and Goethe's "Hermann and Dorothea".

In November, 1829, Gogol entered the civil service. The same year, he tried to become an actor at the Imperial Theater in St. Petersburg, however, his examiners found him unsatisfactory. — Gogol copied documents at a department of the Ministry for Home Affairs; the work was very tedious.

In the meantime, he wrote some stories and essays and made valuable acquaintances. He was able to resign from the office work, in 1831. He obtained a position of history teacher at the Patriotic Institute where officers' daughters were educated.

The czarina awarded him a diamond ring for teaching. In 1834, Gogol was appointed assistant professor of World History at the St. Petersburg University. However, after a year, he resigned from this position, desiring to devote himself entirely to writing.

It was Professor P. Pletnyov who was most helpful to Gogol in St. Petersburg. He obtained positions for him and by him was introduced to Pushkin, the great Russian poet. Gogol made acquaintances of Vasil Zhukovski, a poet and a distinguished translator of foreign literary works, as well as of Mdme. A. Smirnova, a highly talented lady, formerly a lady at Court. As prominent as those acquaintances were, they deprived Ukraine of her most distinguished prose-writer-to-be. A man of 21 or 22 years of age associating with Pushkin, Zhukovski, Pletnyov, and Smirnova became a Russian writer.

For the time being Gogol remained a Ukrainian, at least in his themes. A longing for Ukraine produced stories from Ukrainian life. In 1831, Gogol published "The Evenings on a Farm near Dikanka, under the name "The beekeeper Rudy Panko". Gogol being a master of landscape painting in words, inspired the critic V. Byelinski to exclaim: "The devil must be in it, steppes, how beautiful you are in Gogol".

Gogol wrote of the Ukrainian largest river, the Dnieper: "There is no such river like the Dnieper in all the world". In his stories, he brought forth the figures of a brave cossack, a bad grandmother, a Jew, a comic figure of the devil, a cheater gypsy, a simpleton peasant, a loquacious church clerk and a Polish cowardly nobleman as he saw them in the Ukrainian theater. It has been observed from the very beginning (Prof. Pletnyov did it) that the writings of Gogol have a dramatic tension and therefore can be easily staged.

In 1832, Gogol published the second volume of "The Evening on the Farm near Dikanka". He captivated St. Petersburg with his stories, "with their fragrance and gaiety, their boisterous humor, color and music." V. Byelinski saw in them "a youthful poesy, fresh, fragrant, gorgeous and intoxicating like the kiss of love." Gogol at once joined the group of the greatest writers as an equal. The story "Ivan Shponka and his Aunt" initiated a realistic tendency in Gogol's writings.

Gogol's historical novel "Taras Bulba" (1835) written from the contents of the Ukrainian songs, chronicles, is outstanding. Pushkin and Byelinski considered it worthy of Homer's writing. Gogol has been successful in envisaging the spirit of the epoch he portrayed. This can be said only of few writers

of historical novels in world literature. The bravery and self-sacrifice of the Ukrainian Cossacks for country and Christian faith have been widely known just through Gogol's "Taras Bulba". This, in a true sense, is an heroic epos. We are bound to correct a false statement, namely, that "Taras Bulba" is an "expression of Russian courage". Besides, Gogol glorifies the Russian Czar. Gogol wrote an essay, "A View on the Forming of Little Russia (Ukraine), in 1834, asserting that in South Russia there had developed a separate nationality in the 13th century*) which afterwards was named the Ukrainians. "Taras Bulba" is a novel out of the Ukrainian and not the Russian past and the Czar at that time was restricted to his Muscovite possessions. By inserting the above expressions, Gogol contradicted himself. He paid a tribute to a nation in whose language he wrote the work.

The above mentioned works of Gogol are Ukrainian both in theme and spirit. Remove a couple of phrases from "Taras Bulba" and the work would be completely a Ukrainian novel.

Gogol wrote some outstanding stories from Russian life as The Neva Promenade, A Portrait, The Cloak, A Madman's Diary. The stories from Ukrainian life contain fanciful folklore elements combined with reality. The Russian stories stress more and more reality.

Gogol has been chiefly known in world literature by his two works, "The Government Inspector", a comedy (1835) and "Dead Souls" a novel (1842). The theme for both works are said to have been suggested to Gogol by Alexander Pushkin. Pushkin called Gogol a sly Little Russian (Ukrainian). He revealed to Gogol the true value of Cervantes, Moliere and Walter Scott. Gogol wrote about Pushkin that such writers like Pushkin appear in literature once in two hundred years. He was deeply moved, when being abroad, he heard of his death (1837).

The comedy the "Government Inspector" was completed within three months, at the end of 1835. It was staged in the Spring of 1836. Gogol castigated the Russian bureaucracy for their dishonesty by taking bribes. The only honest person in the comedy is laughter, wrote Gogol later.

The hero of the comedy is Khlestakov, a young St. Peters-

*) The present Ukrainians refuse this theory and are of opinion that Kievan Rus — from the 9th to the 13th century — was a Ukrainian sovereignty and not a Russian one. The name Rus was usurped by the Russians because originally it was the name of Ukraine. Russia's demagoguery is not of recent time, it has its thousand years history.

burg official, 23 years of age. The people mistook him for a government inspector. Only the fear of committed crimes could suggest to see in him a government inspector, in a distant provincial town. He is a master at telling untruth. He relates that he was the head of a government department which was served by 30 thousand couriers. He says that he is a colleague of Pushkin and will be appointed field marshal in a short time. He collects two thousand roubles from the scared officials, merchants and landowners. He is going to marry the governor's daughter, leaves only for a couple of days to see his relative. Almost immediately after his departure, there arrives the true government inspector. — Some names of the figures in the comedy have become label names wherever the Russian language is spoken.

The play could be neither printed nor staged. Only the influence with the czar helped; the czar granted permission. After the performance of the play, the czar was said to have remarked that of all audience he was most castigated

Gogol irritated by some vehement criticism of the play, besides advised by his physician left for foreign countries. He stayed in Germany, Switzerland, France and Italy. Of all the foreign countries, he liked Italy most. He admired the Italians as the nation best endowed with artistic abilities among the nations of the world. He wrote that Rome is nearer by a mile to heaven than any other place. Gogol continued writing his "Dead Souls", the work he started to write in 1834. Rome proved very advantageous for his writing. "Dead Souls" appeared in 1842. Gogol demonstrated that the good people were in serfdom of the squires who were unworthy to be leaders of the nation. By both works Gogol made enemies of the officials and squires.

In "The Marriage", a comedy Gogol criticized the attention that was paid only to money, or rank in establishing a family. In the "Government Inspector", he showed the moral degradation of the Russian bureaucracy; in "Dead Souls" he exposed the squires in the relation to their serfs. In the "Government Inspector" Gogol exposed the naked truth; in "Dead Souls" the truth was softened by fortelling a splendid future to Russia on account of the abilities of the Russian people and the immense territory of the empire. Some lyrical digressions in praise of Russia are inharmonious with the contents because in connection with the travels of such a figure as Chichikov, a swindler and a cynic.

In "Dead Souls", Gogol gives the portrayals of several

squires as well as that of Chichikov. All the names of the characters became label names in the Russian empire and some of them are also known abroad. We mention them as Chichikov, Plushkin, Sobakevich, Nozdryov, Korobochka, Manilov, "a lady pleasant in all circumstances" and "a lady only pleasant".

Gogol plunged deeply in human souls and saw them clearly. Besides, he was a master in portrayal; his personages are very alive to us. Some people declared that Gogol was an enemy of Russia and should be sent into Siberian exile. The distinguished critic Vissarion Byelinski praised "Dead Souls" as a true Russian work, a work of genius. Chernyshevsky wrote that Gogol deserved well by revealing the truth to Russia.

Gogol once more went abroad and stayed there until 1848. In 1847, he visited Palestine to strengthen his Christian faith. He wrote a second volume of "Dead Souls", desiring to demonstrate the positive values in Russian life. Not being satisfied with the accomplishments, he burned twice a twice-written work. Some fragments have been saved.

In 1847, Gogol published "Selected Passages from Correspondence with Friends". He deemed serfdom justified in this work as well as in the second volume of "Dead Souls". He aspired to a government inspired by Christian ideals and headed by a just czar. The Church should be the most important institution in the empire. In the beginning, the government was willing to publish the work at its expense and distribute its copies through all the empire. However, some people advised that it might miss the point and that it would be better if the work were published privately. Besides, some people could not forget Gogol's censure of the bureaucracy and squires in his works. Gogol felt isolated in life, losing the friends he had. The state of affairs deteriorated when Alexander Herzen praised in his writing "The Spread of Revolutionary Ideas in Russia", which he published both in French and German in 1851 — Gogol as a revolutionary writer, however bitterly criticizing his "Selected Correspondence" which was seen by such men as A. Herzen as irresponsible. The czar learned of this praise and thus Gogol fell into disgrace.

Gogol was twice rewarded by the czar for his works: once by five thousand roubles (1837), and another time (1843), by nine thousand roubles. When in 1850 he applied for a support to study Russia and her people in order to write such a work, he met with a refusal.

A .P. Tolchenov, an actor and writer gives a fine picture

of Gogol as he saw him during his stay in Odessa in 1850/1. Gogol took interest in life and was a most welcome guest of Odessa society, especially that of actors. He read to the actors "The School of Women" by Moliere as an introduction to staging the play. All were enthusiastic at the reading. Gogol was known as an excellent reciter. He was praised as an unsurpassed reader by such personalities as the great actor M. Shchepkin, Prof. Pogodin, Mdme. Smirnova, and the writer S. T. Aksakov.

It shocked Gogol's acquaintances in Odessa that before a year passed, Gogol died. He died because he desired to. Besides, the doctor in charge was rather a charlatan than a man of knowledge. Gogol died on February 21, 1852.

There passed away a man who started at 21 year of age and almost completed his literary work in his 33rd year. The influences of foreign writers were of little value to him; his works were original in a true sense. Chernychevsky deemed him the first great Russian writer, because A. Pushkin, as Chernyshevsky expressed it, wrote under the influence of Shakespeare, Byron and Walter Scott.

It can only be explained by the hard conditions of life in the czar's Russian that Gogol made progress in his firsts thirteen years of writing, and retrogressed in his last ten years. Gogol fell a victim to the cruel time when the ruling people were least interested in the truth.

We still touch briefly on some problems. We state that Gogol was a moral and financial benefactor of his family. However, when being in need, he didn't find the necessary support from his family. He should have established himself in Vasilivka in his fortieth year and then from time to time send a message to the world by way of stories or letters.

Gogol remained unmarried during his whole life. He was checked in his sexual development at the final stage of adolescence and therefore indifferent to an intimate life with women, to a degree. He feared women, who, as he thought were able to bring ruin upon a man. His women were mostly either angels or evil beings.

Gogol was a religious man from the very beginning. However, the legends told by his mother about the Last Judgment held him under a spell his whole life long, causing depression. He feared death, only to long for it at his very end of his life.

The devil for Gogol is a concrete being, whom we have to fight.

Gogol's nationality has been a widely discussed problem.

Gogol wrote to Mdme. Smirnova, in 1844 that he didn't know what nationality he was. However, he would give preference neither to the Ukrainians nor to the Russians. Gogol was bound to Ukraine in spirit, language, customs and traditions. He loved Ukrainian songs exceedingly and could interpret them in a way nobody could excel. Inspired by the Ukrainian songs, poems, and chronicles, he wrote one of the best historical novels in literature, "Taras Bulba".

The Russian anarchist, Peter Krapotkin wrote in "Russian Literature" (New York 1905) that Gogol symbolizes a union between the North and South of Russia. Our opinion is that Gogol drew a line of division between the Russians and the Ukrainians. V. Byelinski, A. Herzen, K. Aksakov, and P. Shchipunov wrote that Ukraine in Gogol's writings was sunny, human knightly and charming, Russia — cloudy, unhuman, and unfriendly.

"Dead Souls" was praised by V. Byelinski and Chernyshevsky as an exclusive Russian work. In this work Gogol gave a portrayal of Chichikov an active man, but a swindler, a cynical man whose aim in life is to become rich by any means. He would give money to bring about hunger, epidemics, in order to drive a better bargain while buying "dead souls". He knows how to bargain. He can accommodate himself to any circumstances. He is a man of political and financial abilities. A human life is of no importance to him, except if serving his aim to become rich. Russia is planning to conquer all the world. Is the present Russia not working on the line of Chichikov's nature? Are not Chichikovs in our times, especially active in Russia? We do not deny that Chichikovs can be found in other nations, but we do think that the Russian people work now through Chrichikovs, while their other talents remain dormant. The Bolsheviks stirred the peoples around the world by their propaganda, however, they have been unable to bring forth a plan for happiness.

Gogol made a contribution to humanity by revealing in Russian life such characters like Khlestakovs and Chichikovs. They lived in the czar's Russia and their successors in the present Russia are especially active in propaganda and in the efforts to conquer all the world by all means, taking advantage of war and hunger, because of their greediness. They must fail and the failure was foretold by the great Ukrainian poet, Taras Shevchenko, a contemporary of Gogol, who wrote having in mind the Russians: "The greedy man will never plough the fields beneath the Ocean" ("The Caucasus"). Gogol by

looking through the souls of men proved to be a superior writer. He has been praised as one of the greatest comic writers in literature. His companions are: Aristophanes, Lucian, Martial, Erasmus, Cervantes, Rabelais, Moliere, Voltaire, Swift, Dickens, Heine, and Mark Twain.

Finally let us voice a Ukrainian view on Gogol. The Ukrainians claim Gogol as their author. Gogol has been a Ukrainian in spirit and the contents of such his works as the "Evenings on a Farm near Dikanka" and "Taras Bulba". "Dead Souls" was acknowledged as an exclusive Russian work as mentioned before. However, Gogol giving a picture of Plushkin's garden in "Dead Souls", it was observed, described his own garden in Ukraine, in his Yanivshchina. The picture belongs to the most remarkable in literature. The action in the "Government Inspector" probably took place in Ukraine, because you could meet some Polish landowners in Ukraine, but not in Muscovy.

That Gogol has been claimed by two nationalities, is not an unusual case. The greatest Polish poet Mickiewicz has been regarded by the Lithuanians as their writer. The composer Frederic Francois Chopin has been claimed by the French and the Poles as their composer. The Ukrainian poet Taras Shevchenko wrote in Russian more in bulk than in Ukrainian and nevertheless he has been acknowledged as the greatest Ukrainian poet. The Ukrainians contemporary of Gogol wrote their literary prose works mostly in Russian, as Shevchenko, Hrebinka, Kvitka-Osnovyanenko, a.o., therefore Gogol can be considered a Ukrainian writer. The Russian was a universal language in the Russian empire at that time. There is some similarity in the relation between England and Ireland in our case. Both England and Ireland consider Jonathan Swift, Oscar Wilde, Bernard Shaw, a.o., their writers.

Gogol made a contribution to world literature and by this very fact has deserved an honorable place in Russian and Ukrainian literatures.

ЛІТЕРАТУРА

В англійській мові:

- Nikolai Gogol, *The Inspector General*, transl. by J. Dolmer, Boston 1937.
Nikolai Gogol, *Chichikov's Journeys*, translated by Bernard Gilbert Guerne, *A Treasury of Russia Literature*, New York, 1943
Arthur P. Coleman, *Humor in the Russian Comedy since Catherine to Gogol*, New York 1925
Peter Krapoikin, *Russian Literature*, New York 1905
Janko Lavrin, *Nicholas Gogol*, London
Clarence A. Manning, *Nicholas Gogol (The Slavonic Review, vol. IV, London, March 1926)*
V. Nabokov, *Nicholas Gogol*, Norfolk, Conn., 1944
D. S. Mirsky, *A History of Russian Literature*, New York 1949
William Lyon Phelps, *Essays on Russian Novelists*, New York
Shakhnovski, *A Short History of Russian Literature*, London 1921

В німецькій мові:

- Gerhard Gesemann, *Grundlagen einer Charakterologie Gogols (Jahrbuch der Charakterologie, herausgeg. von Emil Utitz, I Jahrgang, I Band. Berlin 1924)*
V. Zenkowskij, *Gogol als Denker (Zeitschrift fuer Slavische Philologie, Band IX, Leipzig 1932)*
V. Zenkowskij, *Die aesthetische Utopie Gogols (Zeitschrift fuer Slavische Philologie, Band XIII, Leipzig 1936)*
Ad. Stender - Petersen, *Gogol und die deutsche Romantik ("Euphorion". Band 24, Wien 1922)*
Ad. Stender - Petersen, *Gogol und Kotzebue (Zeitschrift fuer Slavische Philologie, Band XII, Leipzig 1935)*
Eugen Zabel, *Russische Literaturbilder*, Berlin 1899

В російській мові:

- Н. В. Гоголь, *Собрание художественных произведений в V томах, издание Академии СССР, Москва, 1951.*
Н. В. Гоголь, *Выбранные места из переписки с друзьями*, СПб. 1847.
Автобиографическая записка Марии Ивановны Гоголь (Русский Архив, кн. I, Москва, 1902).
Н. А. Белозерская, *Мария Ивановна Гоголь*, (Русская Старина, т. 53, СПб., 1889).
А. Вейнберг, *Портрет Гоголя работы Шевченко ("Литературное наследство", т. XIX - XXI, Москва 1935).*
Н. В. Гоголь, *Материалы и исследования, под ред. В. В. Гиппнуса, тт. I, II. Издание Академии Наук, Москва, 1936.*
Опыт биографии Гоголя, Сочинение Николая М. (СПБ, 1854).

Записки о жизни Николая В. Гоголя, в двух томах, сочинение Николая М., СПб, 1856.

Гоголь в воспоминаниях современников, под ред. С. Машинского, Государственное Издательство Художественной Литературы, 1952.

К. Мочульский, Духовный путь Гоголя, Париж, 1935.

Н. Онуфриев, Н. В. Гоголь, Государственное Издательство Художественной Литературы, 1952.

М. Б. Храпченко, "Мертвые души" Н. В. Гоголя, Москва 1952.

А. М. Черницкая "Отношение Гоголя к матери" ("Исторический Вестник", т. 36, СПб, 1889).

П. Т. Щипунов, Н. В. Гоголь, Москва 1949.

В українській мові:

М. В. Гоголь, Вибрані твори, Державне Видавництво Художньої Літератури, Київ, 1949.

М. Гоголь, "Страшна помста" під ред. Я. Рудницького, Вінніпег, 1952.

Віктор Петров, "Пантелеймон Куліш у 50 роки" т. I, вид. Всеукр. Академії Наук, Київ, 1929.

І. С. Романченко, "Куліш — біограф і критик Гоголя", Ромен, 1943.

П. Филипович, "Українська стихія в творчості Гоголя", вид. УВАН, Вінніпег, 1952.

В. Чапленко, "Українізми в мові Гоголя", вид. УВАН, Авгсбург, 1948.

Ю. Ш. "Забуті сторінки" ("Україна" ч. 7, Париж 1952).

ЖАДЕН ЧЛЕН КРЕДИТОВОЇ СПІЛКИ НЕ
ЗБАГАЧУЄТЬСЯ КОШТОМ ДРУГОГО ЧЛЕНА.
ЧИМАЛО ЧЛЕНІВ ДОБРОВІЛЬНО ПОСВЯЧУ-
ЮТЬСЯ ДЛЯ ТОГО, ЩОБ СТВОРИТИ КРАЩІ
ЖИТТЄВІ УМОВИНИ ДЛЯ ДРУГИХ.

ЧИ ВИ Є ВЖЕ ЧЛЕНОМ КРЕДИТОВОЇ СПІЛ-
КИ? ПОПРОСИТЬ ІНФОРМАЦІЙ ВІД КРЕДИТИВ-
КИ У ВАШІЙ МІСЦЕВОСТІ, АБО ЗВЕРНІТЬСЯ
ДО НАС, НА АДРЕСУ:

CARPATHIA CREDIT UNION SOCIETY LTD.

862 MAIN ST., WINNIPEG 4, MAN.

